

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 62
(18649)

2015 чылдың
июнь 9
вторник

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

ТУРАНДА» МЫЙЫС КЕЗИИШКИНИ ЭГЕЛЭЭН

Эң эки инспекторларны демдеглээн

Назы четпээннер херектериниң талазы-биле албан Россияның иштиги херектер органнарының системазынга тургустунган хүнүндөн бээр 80 чыл оюн демдегледип турар.

Кызылга, Орус культура төвүнге болган байырлыг хуралга Тываның бүгү кожууннарында назы четпээннер херектериниң талазы-биле салбырларның инспекторлары чыгып келген. Албанның ажил-чорудулгазының түңнелдери, дуржулга солчуушкуну болгаш эң эки ажилдакчыларны шаңнаары чыылганнарның хүн айтырыының кол-кол чүүлдери болган.

Республиканың ИХЯ-зында эң чугула тургузулганың бирээзиниң ниитилелдин чаагай чоруу дээш ажил-чорудулгазының 80 чылы-биле Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол байыр чедирген: «Назы четпээннер херектериниң талазы-биле албанның төөгүзүндө кайгамчык бо хүн-биле сеткилим ханызындан байыр чедирип тур мен. Силерниң кылып турар ажылыңарның нарынын болгаш эң чугулазын эки билип турар бис, силерниң ажил-чорудулгаңарның кол кыйгыры – «Өске чаштар деп чүве бисте чок» болгай» – деп, ол демдеглээн.

Назы четпээннерниң айтырыгларын шиитпирлээри комплекстиг болза эки деп, Тываның Баштыңы айткан. Ол ведомстволар аразының сорулгаларына үндезилеттинер уjurлуг. Ол кады ажилдажылгага кол рольду назы четпээннер херектериниң талазы-биле комиссиялар ойнаар, оларның ажылының кол көргүзүү – назы четпээннерниң аразына кем-херек үүлгедир чоруктарны көскүзү-биле кызылары.

2007 чылдан бээр элээдилерниң аразында корум-чурум хажыдышкыннарының талазы-биле түңнелдерни сайгарып тура, Шолбан Кара-оол кем-херек үүлгедир чоруктар турум кызырлып турар дээрзин демдеглээн. Ылаңгыя 2014 чылда бо ажил дыка идепкейжээн, үүлгедиишкннер хуузу кудулап эгелээн. Ындыг байдал 2015 чылдың эрткен айларында хевээр арткан, 4 ай дургузунда корум-чурум хажыдышкыны барык 36 хуу кызырылган. Сөөлгү 15 чыл дургузунда ол үш катап эвээжээн.

Ол эки чүүлдер бисти оожургаарына барымдаа болбас уjurлуг дээрзин Чазак Даргазы айткан. Ылаңгыя кем-херек үүлгедир чоруктар хөй болгаш ажылы чок кижилери эвээш эвес районнарда кады ажилдажылганы күштелдирер, кем-херек үүлгедиишкннериниң девискээрлерин ылап сайгарар, четпес чүүлдерни илередир уjurлуг дээрзин онзалап демдеглээн.

Чугаазын түңнөп тура, Тываның Баштыңы назы четпээннер херектериниң талазы-биле албанның ажилдакчыларына чедиишкннерни, шыдамык болурун, боттарының хайгааралында кижилерни эки билирин күзээн болгаш эң эки инспекторларга күрүне шаңналдарын тывыскан.

«Туран» сыын ажил-агыының специалистериниң сыын мыйызын кезип турары.

Россия хүнүнге тураскааткан хемчеглерниң планы

ИЮНЬ 11

Тываның күрүне филармониязының арга концерт сезонун хаары. Симфониктиг оркестр болгаш Миниатюралар урууларны чалап тур – Тываның филармониязынга 15.00 шакта.
июнь 12 – Россияның тускайлан хүнүн таварыштыр «Тываның Россияның күрүне демдектери» тура-өөредиглиг хемчег – Алдан-Мааттыг национал музейге июнь 11-де.

ИЮНЬ 12

рүнениң «Саяннар» ыры болгаш ансамблиниң киржилгези-биле «Ыс өг-бүлө» национал культуралар ивалы – «Азия төвү» комплекске 12-де 13.00 шакта.
Тываның күрүне филармониязының концерт сезонун хаары. Гала-концерт

– Тываның күрүне филармониязынга июнь 12-де 18.00 шакта.

Чогаал чылынга тураскааткан С.Сарыг-оолдун «Белек» деп чогаалынга үндезилээн ши – Ойнаарактар театрынга 16.00 шакта.

«Россияның хамаатызы мен» угаан-бодал оюну – Заводская кудумчузунда бажың 12 чанында шөлчүгөшке 10.00 шакта.

Шкопалар чанында 14 лагерниң аразында ГТО кезектерлиг «Хөглүг чарыштар» – Совет Тываның 5 чыл аттыг стадионунга 10.00-12.00 шакта.

«Шупту стартче» ГТО кезектерлиг чиик атлетиканың чарыштары – Совет Тываның 5 чыл аттыг стадионунга 12.00-14.00 шакта.

«Хөм бөмбүк» футбол маргылдаазы – Совет Тываның 5 чыл аттыг стадионунга 14.00 шакта.

«Мээң Россиям» асфальтыга чуруктар конкурзу – МБӨА №8 ортумак школаның ойнаар шөлүңге 12.00 шакта.

Спортчу оюннар программасы – МБӨА №8 ортумак школаның ойнаар шөлүңге 13.00 шакта.

Улусчу чаңчылдар чылын таварыштыр «Йөрээл доктаазы!» эң-не эки күзээшкннер конкурзу болгаш «Сээң-биле чоргаарланыр мен, Россия» концерт программасы – Кызылдың «Арбадынга» 15.00 шакта.

Кызыл хоорайның школалар чанында лагерлерниң урууларының аразында номчукчулар конкурзу – Туризм бажыңыга (делгелге залы, 2 дугаар каът) 12.00 шакта.

Уран чүүл делгелгези (плер) – Театр сесерпиинге 13.00 шакта.

СОЦИАЛ АЖЫЛДАКЧЫНЫҢ ХУНУ-БИЛЕ БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИНИ

Хүндүлүг социал ажылдакчылар! Россияның социал албаны бөгүн бодунун профессионал байырлалын демдегеп турар. Бо хүн дээрге делегейде эң буянын мергежилдин — бодунун чүрзүн, сагыш-сеткилин болгаш күчү-күжүн чонунга берип турар кижилерниң ачы-хавыя-зын хүлээп көрүп турары-дыр. Ядыларга дузалаары, чединмес кижилерни деткири, чүге-даа күш четпес, кара чааскаан артканнар дээш сагыш салыры — ол дээрге өндүр улуг күш-ажыл-дыр.

Бо хүннерде республиканың социал ажылдакчыларының хүрээ-леңинде 1,5 муң ажыг кижиге бар. Албанын хүн бүрү сайзырап турары, четчелээшкин болгаш амгы үениң чаа байдалдары — республикада социал хандырылганың бүгү системаның ажыл-чорудулгазының улам ыңайгы сайзыраңгайдылгасы-дыр. Силерниң кижиге бүрүзү салган сорулгаларын чедиинишкенин күүседир дээрзинге бүзүрүп турар бис.

Профессионал байырлалыңар дээш сеткиливис ханызындан байыр чедирип база чаагай сеткилер, кижилерге ынак чоруунар, бодунарның хайгааралыңарда кижилерниң амыдырал-чуртталгазынга киржилгенер дээш өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис! Силерге болгаш силерниң өг-бүлелериңерге быжыг кадыкшылды, бүзүрелди, аас-кежиин болгаш чаагай чүүлдерни күзедивис!

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ,
Тыва Республиканың Дээди Хуралының
(парламентизиниң) Даргазы К. ДАВАА.

Хүннүн медээлери

БЕЛЕТКЕЛ АЖЫЛДАРЫ КИДИН ТҮЛҮК

«СОЮЗ» деп энергия-тудуг компаниязы хөмүр-даш-биле суун изидер, чылыдылга күчүзү 50 г/кал котельнаяларны Ак-Довурак болгаш Шагаан-Арыг хоорайларда тудуп эгелзэн.

Ол объектилерни Тываның Одалга болгаш энергетика яамызының чагыын езугаар «2014-2020 чылдарда энергияның ажыктыг чорутуу болгаш энергетиканы сайзырадыры» регион программасына дүүшүр турар. Оларның бирээзинге-ле бюджеттен 1,2 млрд. рубльди тускайлаан.

Амгы үеде тудуг шөлдеринде белеткел ажылдары чоруп турар дээрзин Одалга яамызы дыңнаткан. Кол корпуста котлованнарны белеткел, тудуг хоорайжыгажын тургузарының болгаш тудуг кылыр девискээрлерни кажаалаарының, тудуг шөлдеринче түр үениң энергия хандырылганын кожарының талазы-биле ажылдар чоруп турар.

«СОЮЗ» энергия-тудуг компаниязы котельнаяны планнаарындан эгелзеш, ажылгалче дужаарына чедир ажылдарны

кылыр. Ак-Довурак болгаш Шагаан-Арыг хоорайларда амгы үеде ажылдап турар, курлавыры шуут доозулган котельнаяларга деңнээрге, чаа объектилер амгы үениң дериг-херекселдериниң ачызында энергия ажылдап үндүрериниң чарыгдалдарын дыка кызырар, ооң уламындан чоннун төлээр тариви эвээжээр. Ол ышкаш чаа котельнаялар ол ийи хоорайның чурттакчыларын чылыг болгаш изиг суг-биле хандыраарының шынарын болгаш идегелдиг чоруун бедидер.

«СОЮЗ» дээрге (СОЮЗ холдинги кирип турар) генерация объектилерин эгезинден төнчүзүңге чедир тударының талазы-биле мергежээн компания болур. Сөөлгү 7 чыл дургузунда ол ниитизи-биле 1860 МВт күчүлүг телевилелдерни күүсеткен. Ооң хүлээнип алган телевилелдин күүседип турар үеде СОЮЗ холдингиниң бүгү адырларын телевилээрден, дериг-херекселдерни четчелеп эккээрден эгелзеш тудуг болгаш технологтуг ажылдарга чедир хаара туттунар.

КЫЗЫЛГА ЧАА ЧЭТ-ТИ ТУДАР

Республика найысылалы Кызыл хоорайга чаа ЧЭТ-ти тударының талазы-биле инвестиция телевилелдин күүседир сорулга-биле Даштыкы экономиктиг банк, «Союз» энергия-тудуг корпорациязы болгаш Тываның Чазаа кады ажылдажылганы тургузар сорулгалыг.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол ТР-ниң Одалга яамызының белеткээни «орук картазынга» атты салган, ында телевилелче инвестицияларны хаара тударының талазы-биле ажыл-чорудулганың негелдерин айткан. Одалга болгаш энергетика сайыды Роман Кажин-оолдун дыңнадып турары-биле алырга, бо кады ажылдажылганы эгелзэн кол сорулга — техника-экономиктиг үндезинни ажылдап кылыры, ол чорук тудугнуң ниити өртзүн тодарадырын болгаш инвесторларны дилеп тыварын болгаш хаара тударын боттандыраар. Бо ажылдарны кылып доозарына Тываның Баштыңы 6 ай хуусааны берген.

Техника-экономиктиг үндезинни ажылдап кылырының өртзү 200 млн. рубль деп санаттынып турар. Ол акшаны кады ажылдажылганың бүгү

киржикчилери үлүг езугаар төлээр ужурлуг. Ынчалза-даа салышкыннарның кол кезии Даштыкы экономиктиг банк бодунга алыр. «Союз» корпорацияның салышкыны 20 млн. рубль болур. Кады ажылдажылгага инвестицияларны хаара тударының талазы-биле акционерлиг ниитилел эргелиг чоокта чаа тургускан агентилелди дамчыштыр ол херекке бистиң республика 6 млн. рубльди кириер.

ЧЭТ-2-ниң телевилелдин Тываның Чазааның, Даштыкы банкының болгаш телевилел акшаландырышкынының федералдыг төвүнүн 2014 чылдың декабрьда ат салган дугуржулгазын күүседир-биле тургускан. Ынчан Шолбан Кара-оол Кызыл хоорайга чаа чылыдылга-энергетика төвүн тударына Даштыкы экономиктиг банкыны хаара тударының талазы-биле дугуржулганы кылган.

ЧЭТ-2-ни тударының эргежок чугулазының дугайында Шолбан Кара-оол 2011 чылда Россияның Президентизинге бүзүредип шыдаан. Ынчан Владимир Путин РФ-тиң Энергия яамызынга Тываны федералдыг программага кириерин дааскан.

gov.tuva.ru.

«ТУРАНДА» МЫЙЫС КЕЗИИШКИНИ ЭГЕЛЗЭН

Сыын ажыл-агыйының ажылдакчыларында чугула кампания эгелзэн: олар август айга чедир 125 сыынның мыйызын кезер ужурлуг, оларның чүглө 65 бажы үш хар четкен.

Бүдүн чартык чыл бурунгаар тургустунган ажыл-агыйга мыйыс кезериниң талазы-биле эң баштайгы компанияны бо чылдың июнь 6-да эгелээр деп доктааткан. Ол бүдүрүлгө чорудулгазы-биле таныжар дээш, сыын ажыл-агыйын регионга сайзырадырының талазы-биле эгелекчи саналды үндүрген Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол чедип келген.

Продукциязын алыр 5 сыынны тускай кажаалап каан. Оларның баштайгызын мыйыс кезер тургузугга эккелген, ол дээрге сыынның ийи талазындан кыскаш, ооң бажын так тудуп алыр херексел-дир. Сыын ажыл-агыйында бригадир Андрей Бочкарев ол амытанга элзэн аарышкылыг болур үүлениң чамдык нарын талаларын тайылбырлааш, бо чугула кампанияның эгелээниниң демдээ кылдыр республика Баштыңына баштайгы мыйысты кезерин саналдаан. Дуржулгалыг специалистин арга-сүмезин ажылгап тургаш, Чазак Даргазы сорулгазын эки күүсеткен, үш харлыг сыынның тергип эки мыйызын чыылганнарга бараалгаткан.

Бо ажылга чүглө 5 минута чарыгдаттыңан, чүге дээрге аныяк мал мыйызы сөөктөлбээн чымчак хевээр болур. Кестинген мыйыстарны деңзилзеш, соодур салып каан. Мыйызын кезип кааппан черни дүрген эттиндирери-биле мал эмчизи балыг черни тускай бүдүмел-биле болбаазырадып ажылдаан. Сыынны салыр бетинде аңаа тарылга кылган болгаш биохимиктиг анализ кылыры-биле ооң ханын алган.

Ол бүдүрүлгө чорудулгазының дараазында үе-чадазы — мыйыстың эм шынарын камгалап арттыраары болгаш арыглар-биле ону изиг сугга биче када хайындыраары. Ону изиг сугга деңзизин барымдаалап, 60-120 секундада тудар. Ону элзэн каш катап аңгы-аңгы аргалар-биле хайындыраар, ол бүгүнү специалист бүрүзүнүн бодунун тускай аргазы-биле күүседип турар дээрзин Андрей Бочкарев чугаалаан. Үш хире хонганда

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол биле республиканың көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем сайыды Сергей Огневтун кескен мыйыстарны көргүзүп турары.

мыйысты изиг черге, хап каан кадагларга азып тургаш, шыгын үндүрер. Ол ажылды база элзэн каш үе-чадага күүседир, ооң соонда мыйысты салгындадыр черге чорудар болгаш аңаа кургаткан соонда шыгжага сугар. Ол бүгүнү кылып доозуп турда, мыйыс баштайгы турган хемчээлинден барык үш катап эвээжел каар.

Бо чылын баш удур санаашкын-биле алырга, 200 килограмм кургаг мыйысты саарыгларже үндүрер. 2016 чылда продукция бээр сыынның бажы 300 чеде бээр.

Бүдүрүлгө чорудулгазы-биле танышкаш, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол сыын ажыл-агыйының ажыл-чорудулгазы чүглө мыйыс бүдүрери-биле кызыгаарлаттынмас ужурлуг дээрзин демдеглээн. «Улуг ажыл-херектиң эгезин салгандыр бис — деп, ол чугаалаан. — Ол ажыл-херекти кижилерни эмнээр болгаш оларның кадыкшылын экижидер чорудулгалар-биле уламчылаар ужурлуг бис. Мыйыс холаан ванналарны тургузуп, сыын мыйызындан бионемелделер база кылып болур, ону бүгү делегей ажылгап турар болгай, ынчангаш оон немелде орулга кирип кээр. «Туран» продукциязын чүглө Мурнуу Кореяның азы Кыдаттың сонугаарын эвес, республиканың чурттакчыларының боттарының сонугаарын күзээр-дир мен, кадыкшылын экижидерин бодап чоруур кижилер эвээш эвес болгай».

«Туран» сыын ажыл-агыйы хей ажыл-агыйлыг бүдүрүлгө апаар дээрзин сагындыраал, уксаажыдылга херзэнден аңгыда, ону мыйысты бүдүрер болгаш болбаазырадыр, суй белек кылыгларын белеткээр, санаторий-кадыкшылга комплекзи болдурар сорулга салдырган. Ынчангаш Тываның Баштыңы ол ажыл-агыйны «бюджетке чүкк» болур чер эвес, акша-хөреңгини четчир кылдыр ажылдап ап турар бүдүрүлгө болдурар сорулганы Көдээ ажыл-агый болгаш Саң-хөө яамыларының мурнунга салган. Ооң саң-хөө ажыл-агый чорудулгазын

чоокку үеде санап үндүрер, ооң иштинде ачы-дузаның вирлерин күш-ажыл төлөви болгаш орулгаларның бол чарыгдалдарының өске, кезектерин тодарадыр айтканын Чазак Даргазы берген.

Күрүнө-хуу черлер эштегезиниң бот-боттарына ажыг кады ажылдажылганы ажыл-агыйны сайзырадыры болгаш калбартырына немел арга болур. Өг-бүлелер чутар аажок эптиг коттедждер тударына инвесторлар кирип болур, планнаттыңан бажының ийизи туттунуп элзэн. Комплекстин девискээ чоорту чаагайжыттынып турчунар-бажың бар, улустун ды танып оор черлери туттунг оруктар салдырган, сандаларны тургускан. Эмнээшк алыр бажыңчыгаштарда ванналарны кириген, душтаны кабиналар дериттинген, раковиналарны тургускан, ажыл-агый алыгларының чугула оран-савалары туттунган.

Сыын ажыл-агыйындан 7 километр черде, улуг эвес хөлдү эринде, ажылдар эгелзэн. Аңаа туризм-кадыкшыдылга комплекзин ажылгаарын күззүн кижилеринде бажыңнарга чурттап, сууда мыйыс холаан ванналар кирип болур.

Мыйыс холаан суглуг ванна дээрге кижиниң кадыкшылыг чугула ужур-дузалыг эмнээшк болур, мыйыста чыылган ажыктыг чүүлдер кижиниң ээ-кежинче сиңнигип кирер, аарыдан эмнениринге дузалаар. Ындыг сугга эжинген кижиниң кадыкшылы аарыга белек алыспас, нервизи быжыг болур болгаш аныяксыр. Мыйыс холаан сугну улус бурун шагдан бээр ажылгап келген, амгы үеде ону медицинада база ажылгап турар. Аңаа кирген соонда кижиниң ажылдаар аргазы улгадыр, чем хайылдарар органның ажылдаары экижиер, чүстөр аарыыр чоручидер, организм долу күштү апаар болгаш кижини аныяксыр, чүве сактып алыр чорук экижиер, туруп могаар чорук ховар болур.

Долаана САЛЧАК,
Виталий ШАЙФУЛИНИН

Улусчу ёзу-чаңчылдар чылы

СҮТТҮГ-СҮТТҮГ, СҮТТҮГ ШАЙ!

Көшкүн чоннарның үе-дүптен бээр эң-не кол суксуну шай чораан. Амгы үеде суксунуң хевирлери бай болгаш янзы-бүрү-даа болза, сүттүг шай онзагай туружун ээле-ашаан. Ынчалза-даа тыва шайның хайындырарының аргалары болгаш ду-чаңчылдары калбаа-биле ажыг-аттынмай турар.

«Тыва шай» байырлалы» база онзагай утка-шынарлыг. Дол-андыр турар хүрээлелге, төрзөн-ер-чуртунга болгаш чонунга тыва хижиниң хамаарылгазының мөзү-дүжүнүн илерелин сиңирген чаа-й чаңчылдарыыс шай-биле ханы-арбаалыг. Шайны чалап алырындан-елзеш, ону хайындырары болгаш-инчаар ажыглаары тускай езу-чу-мнуг болгаш сагылгалыг. Бо чаагай-иччылывысты улам сайзырадып, у салгалдарга дамчыдып бээр-өгбелерниң биске арттырып каан-үтмели.

Ынчангаш тыва сүттүг шайны-ыглаарын чон аразына улам неп-редип быжыглаары-биле Тыва-езин культура төвү база Тес-Хем-куунун чагыргазының культура-лаш туризм эргелели, Шуурмак-ээ клуву, Куран арбанының көдээ-вү бир дугаар республика чергелиг-ава шай байырлалын» июнь 5-те-тирген. Аңаа Сүт-Хөл, Чаа-Хөл,-чүгүн-Тайга, Эрзин, Танды, Кызыл-ууннар, Кызыл хоорай, Тес-Хемниң-дир-Арыг, Ак-Эрик сумулары, Куран-аны киришкен.

Бо эрткен мөөрейниң сорулга-— сүттүг шай болгаш ооң-биле-елдешкек шайга ажыглап чо-н чүүлдерни тодарадып база-аразына нептередири, тыва-ны хайындырарының аргалары-гаш езу-чаңчылдарын шинчилеп-ыглаары, ону сүзүглөп езулаар-ылдарның кижизидикчи утка-шы-н нептередири.

Улусчу чаңчылдар чылында мын-онза байырлал эрттирип турар-гемчилерниң чалалгазын ТР-ниң-тыңы Ш.В. Кара-оол чылы-биле-эл алгаш, Куранга аалдап чедип-ен. «Ада-өгбеден дамчаан ак-иң дээжизи ак сүттүг шай — онза-уксун. Кырган-авамның шайы эң-агай амданнын сактыр-дыр мен-ның амданындан бажыңывыста-ан-авам келгенин билип каар-ин мен — деп сактып, — тыва-эгге келген аалчызын хүндүлөп-ниң дээжизин салып, шайны су-болгай. Улуг улустуң аяк тудары-бир тускай, шайга хүндүткелдин-зүп турар» — деп чугаалаан.

улусчу чаңчылдарны непте-

Тываның Баштыңы Ш.В.Кара-оол Эрзин кожунунун төлээлери-биле.

редир-биле улуг көдүрлүүшкүнүг-ажылдап эгелзэн улуска, ооң санынга-Тес-Хем кожунга өөрүп четтиргенин-илеретти. Куранның чурттакчылары-А.Ч.Комбунун удуртулгазы-биле хей-ниити ажылдарына үргүлчү киржи-п чорууру дээш, Тываның Баштыңы-арбаның клувунга музыкалыг аппа-ратураны белекке берген.

Байырлалдың кол кезээ — делгел-мөөрей. Ында кандыг шайны чок дээр-сарыг шай, саржагыг шай, хоолулуг-шай, чудаң шай, хуурактыг шай, чиң-кара шай, киш-кулаалыг, чиңге-та-раалыг, манчылыг, чодураалыг, ыт-кады, шеңгелиг, арбайлыг шайлар, хаарган шай, кызыл шай, черлик шай, хымыраан, далган мандаңнаан, дая-шай дээш, оон-даа өске. Шайга ажы-лаар тыва чемнерден Тес-Хемниң-Ак-Эрик сумузуңуң делгелгезинде: саржаг, ажыг өреме, өреме саржаа, тыва далган, өреме чөкпээ, сарыг сар-жаг, сарлык саржаа, сарыг суг, хуурак-сүт, өл ааржы, көк сүттүң эжегейи, шөйгөн быштак дээш чүү-даа бар. Эр-зин кожунунун төлээлери шайларының-холуксаазын, ону канчаар хайын-дырарын дыка эки тайылбырлавы-шаан, аалчыларын шайладып турду. Мөңгүн-Тайга кожунунун Мөген-Бүрен-сумузуңуң херзэеннер чөвүлелиниң-делгелгезинде янзы-бүрү шайлар, тыва-аъш-чемниң дээжизинден аңгыда, йөрээлдер, үлегер домактар база бары-солун, чижээ: «Шуваганчы чыылган

черге шай коргар. Кыстар чыылган-черге иш коргар».

Тес-Хем кожунунун ажыл-ишчи-лериниң, сурагыг, хүндүткелдиг-чонунун, кожунунун ажыл-амыдыралын-көргүскен «Чаңчыл — амыдыралдың-өззэ» деп делгелгени база делгээн.

Чыылган чон делгээн шайларны, аъш-чемни амзап, ооң хайындырар-мастер-класстарын сонуургап ту-рар аразында шай дугайында ыры-мөөрейи база болган. Мөөрейниң эң-не-бичии киржикчизи Курандан 6 харлыг-Байыр-Белек Чыкай Е.Танованың-«Авам» деп шүлүүн шээжи-биле-номчааны чонну аажок кайгаткан, хөглеткен. Тес-Хемниң Белдир-Арыг-сумузуңуң вокалдыг ансамбли байыр-лалды ыры-хөгжүмү-биле каастаан.

Байырлалдың түңнелинде тилек-чилерни шаңнап-мактаан. Эң-не дээди-шаңналга 15 аңгы шайны белеткээн-ыраккы мөңгүн-тайгажылар Хүндүлел-бижик, өртектер белектер база акша-шаңналын алган. Бирги черни Тес-Хем кожунунун Ак-Эрик сумузу, ий-гизин Чаа-Хөл командасы, үшкү черге-эки белеткели дээш Куран арбанын-шаңнаан. Идипкейлиг киржилгези дээш-Чаа-Хөлден Зинаида Комбуну, Сүт-Хөлден Лариса Сатты, «Эң-не чараш-йөрээл» дээш Кызыл кожундан Олал-Шулууну, «Шай сөңгезин төлөпиг-хер-рээжен» деп номинацияга Балгазын-дан Зоя Түлүштү, «Байлак делгелге»-деп номинацияны эрзинчилерге, эң-не-чараш саң езулалын Сүт-Хөл-төлээзи, «Эң-не амданныг хуу-рактыг шай» дээш Тес-Хемниң-Чыргаланды сумузу төлөпиг-бооп, тус-тузунда өртектер белек-тер-биле шаңнаткан.

Ыры мөөрейиниң дээди-шаңналынга Мөңгүн-Тайгадан-Чаяан Соян «Сүттүг шай» деп-ырызын онзагай күөсеткеш, төлөпиг болган. Бирги черни-Сүт-Хөлден Леонид Ооржак, 2-ги-черни Танды кожундан Айлаң-Монгуш, үшкүзүн Эрзинден Ра-домир Ынаалай алган.

Байырлалды «Магадан-чыг кезээ»-биле доозуп, ук-арбаның амыдырал-чуртталга-зы, ажыл-ижи-биле таныштырып, «Куранның энелери» концерт-көргүзүү, оюн-тоглаазы-биле-аалчыларын хүндүлөп үдзэн.

Алдынай СОЯН.
Виталий ШАЙФУЛЛИНИН
тырттырган чуруктары.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ
ЧАЗААНЫҢ
АЙТЫШКЫНЫТыва Республиканың девискээринге
кезээде белең чоруктуң чурумун
дүжүрериниң дугайында

2015 чылдың июнь 1 №246-р Кызыл хоорай

1. 1996 чылдың август 27-де Тыва Республиканың «Чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни бойдустуң болгаш техногенниг байдалдыг улуг халаптарындан камгалаарының дугайында» №578 Хоойлузунга дүүштүр Тыва Республиканың девискээринде арга-арыгларда өрттер байдалының экижээни-биле:

1. Тыва Республикага онза байдалдарны болдурбазының болгаш чайладырының талазы-биле девискээрниң иштиги системазының эргелеп-башкарылга органнарынга болгаш күштеринге «Кезээде белең чоруктуң» ажылының чурумун 2015 чылдың июнь 1-ден эгелеп дүжүрер база «Хүн бүрүнүң ажыл-чорудулгазы» ажылдың чурумунче шилчидер.

2. Тыва Республиканың Чазаның 2015 чылдың май 22-де «Тыва Республиканың девискээринге кезээде белең чоруктуң чурумун кириериниң дугайында» № 224-р айтышкынын күжүн чидирген деп санаар.

3. Бо айтышкынны «Тувинская правда» бол-гаш «Шын» солуннарга парлаар, «Эрге-хоойлу медээлериниң албан-езузуңуң интернет-порта-лынга» («www.pravo.gov.ru») болгаш «Интернет» информастыг-телекоммуникастыг четкиде Тыва Республиканың албан-езузуңуң сайтызынга кириер.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының
оралакчызы А.ДАМБА-ХУУРАК.Чаагайжыдылга болгаш
ногаанчыдылга

Кызыл хоорайның чагыргазы чаагайжыдыл-га болгаш ногаанчыдылга ажылының түңнелин-май айның төңчүзүнде түңнөп үндүрген. Часкы-арыглаашкына ниитизи-биле 14 муң чурттакчы-киришкен. Хоорайның девискээринден 1000 ку-бометр бокту арыглааш, 458 чадаң ыяштарны-тарып олурткан.

Тиилелге шөлүңге 70, Московский, Ангар буль-варындан дескинер орукка чедир 92 ыяштар тарыт-тынган. Ыяш олуртур ажылга Кызылда «Чаагайжы-дылга» КУБ-туң чаа техникаларын хаара туткан.

Чаагайжыдылга болгаш ногаанчыдылга айынга-ТР-ниң аңгы-аңгы яамыларының, албан черлериниң-ажылдакчылары идипкейлиин көргүскен. Культура-яамызы 80 чадаң ыяштарны Щетинкин-Кравчен-ко кудумчузун дургаар олурткан. Одалга болгаш-энергетика яамызы 2, чер болгаш өңчү-хөреңги-яамызы 20, кадык камгалал ажылдакчыларының-194 хадылары эмнелге девискээрин каастап турар. Олар ам-даа 400 чаш өзүмнерни тарып олуртур-сорулгалыг.

Кызыл хоорай — республиканың найысылалы-болгаш кол арны. Ынчангаш долгандыр турар-хүрээлелди арыг-силиг тургузарын, корум-чурумнуг-болурун хоорай чагыргазы сагындырып тур.

Кагдынган тудугларны
«тынгарар»

Чижек-биле санап, түңнөп кээрге, Тываның-хоорай, суурларында 700 хире ээн, октаттыган-тудуглар бар. Оларның элзэн кажын Россия-биле демнежилгениң 100 чылдаанын демдеглөп-тургаш, диригжидип «тынгарар» арга тургустун-ган. Элзэн шору, септеп, сегидип ап болур хире-объектилерни ээ-харыысалгалыг кижилерге-бергилептер, а катап тургузуп, улаштыр тудар-аргажок тудуг бажыңнарын бузарын бускулаар-деп даалганы Тыва Чазак берген. Ынчангаш-амгы үеде чамдык объектилерде тудуг ажыл-дары чоруп турар.

Суурларда ээн кагдынган тудугларны улус-колдуунда культура одаа болур клубтар кылдыр-зде тудуп ап турар. Ындыг чижекке Тес-Хемниң-Ү-Шынаа сумузуңда болгаш Куран суурда клубтар-ны хамаарыштырып болур. Ында чурттакчы чон ол-объектилерни шагдагының дуржулгазын ажыглап, «улусчу тудуг» аргазы-биле боттары улаштыр-тудуп, чаартып алган. Өске суурларда байдал-кандыгыл? Бо талазы-биле кожуннар, суурлар-чагыргалары чүнү кылып турарын дыңнадып, хөйге-илеткеп чугаалаары чугула.

Бистиң корр.

Тыва шайга йөрээлдер.

XII Сибирь-Ыраккы-Чөөн чүк делгелге

Июнь 8-11 хүннеринде Читага болур уксаалыг хойлар болгаш өшкүлөр талазы-биле регионнар аразының Сибирь-Ыраккы-Чөөн чүк делгелгезинге Тываның малчыннары боттарының продукциязын таныштырар.

Тываның Көдээ ажил-агый болгаш аъш-чем яамызының дыңнатканы-биле, Россияның уксаажыдылга ажил-агыйларының эң-не улуг чыыштарының бирээ-зинге республиканы башкарыкчы 5 ажил-агый таныштырар — Бай-Тайганың «Ооруг» КБК, Эрзинден «Бай-Даг» КБК, Тес-Хем кожуундан «Деспен» МУБ, «Белдир» КБК база ол ышкаш Барыын-Хемчиктин «Биче-Тей» кооперативи.

20 уксаалыг мал — тыва уксаалыг хойлар болгаш узун дүктүг ангор өшкүлөр Читаже орукта бар чыдар. Олар Бурятияның, Хакасияның, Алтай крайының болгаш Алтай республиканың ажил-агыйларының мал-маганы-биле уксаалыг малдарның шынарының талазы-биле чижир.

Организакчыларның баш бурунгаар санааны-биле ниитизи-биле 39 ажил-агый черлеринден 300 хире баш малдың келири манаттынып турар. Сагындырыптаалыңар, Тываның ажил-агыйлары — Эрзин кожуунун «Бай-Хөл» КБК болгаш «Ооруг» КБК Сибирь-Ыраккы-Чөөн чүк делгелгениң мурнакчыларының санынче кирип турар болгаш чангыс эвес удаа ооң дипломнары-биле шаңнаткан.

Дөрт хүн уламчылаар делгелгениң программасында кыргыччыларның чаңчылчаан көргүзүү болгаш дүк класстаар талазы-биле мастер-класс, «төгериң стол», аът чарыжы болгаш көдээ ажил-агый делгелгези планнаттыңан.

ОГН-ниң дыңнатканы-биле...

«Кызыл — Курагино» археологтук-географтыг экспедицияның 5-ки сезону ажиттынар дээрзин Орус география ниитилели дыңнаткан. Хову ажилдарының сезонунуң ажиттышкынынга тураскааткан байырлал июнь 5-те Орус географтыг ниитилелдин штаб-квартиразына болур. Улуг шинчилел ажилдарынче стартты ОГН-ниң президентизи Сергей Шойгу бээр. «Кызыл — Курагино» деп чурук делгелгези ажиттынар.

Бо чылын экспедицияга киржир күзөлдиг 1,5 муң кижиден чагыг кирген: 74-ү РФ-тиң регионнарындан, 41-и даштыкы күрүнелерден. Ийи лагерьни организаастаар: «Хааннар шынаазы (Тывага), «Ермак» (Красноярск крайга). Үш ээлчеге олар ажилдаар.

Археологтар бо сезонда хөй солун болгаш туруп көрбээн ажиттышкындар болур дээрзинге бүзүрелин илереткеннер. Курагино чанында «Ирба-2» турлагдан 2013 чылда бурунгуңуң эң бурунгу кижизи ында бар дугайын бадыткап турар чүүлдер тывылган, ол ажил уламчылаар. Тываның девискээринге элээн каш шынаа базырыктарын казар.

Бо-ла бүгү ажилдарның кол сорулгазы — «Кызыл — Курагино» демир-орук шугумунуң девискээринде культураның болгаш төөгүнүң тураскаалдарын кадаглап арттырары.

gov.tuva.ru-дан.

ЧАҢЧЫЛДАРЫВЫСТЫ ЧУРУМЧУДАРЫ ЧУГУЛА

Ыдыктыг Бай-Тайганың дагылгазының езулалын эрттирип тура, бо ай ыдык ай бооп турары-биле холбаштыр, мен, бодум хуумда, хөй чылдарда ажилдап келгеш, хөй-ле чонну эрттирип, уткуп-даа, үдеп-даа келгеш, мындыг бодалга келдим. Бай-Тайгавыс бүгү Тыва чоннуң сүлдө-сүзүү, ыдыы, чоргааралы болганда, дагылга үезинде хөй чон чыгып, маңаа келгеш, хөй-аъдын, сүлдө-сүзүүн бедидип ап турары өөрүнчүг. Эрткен чылдарга бодаарга, Бай-Тайганың Улуг Оваазына чажыг чажарын болгаш саңче өг-бүлезинден эккелген аъш-чемин өргүүрүнүң чуруму чүгээртээнин эскерип турар бис. Саңче өргүл кылырда адыш ишти хире тыва аъш-чем дээжизин өргүүр дугайында тайылбыр ажилын чорудуп келгенивис түңнелинде, бо чорук чүгээртеп, Оваага артык аъш-чем артынчызы, бок аймаа бо чылын эвээш болду.

2015 чыл — Тыва езу-чаңчылдарны сайзырадып сагырының чылы болганда, мындыг чүүлдү сагып, моон соңгаар ада-өгбелеривистиң чараш-чаагай чаңчылдарын эдерип, нептередип, удур-дедир хүндүлешивиссе эки боор деп бодам-биле бижип ор мен.

Тыва кижиге өгжө кирерде, хол куруг кирбес чораан. Аалчы болуп келген кижиге өгнүң эзлеринге бодунуң шаа-биле курунда бооп

алганы курудун, хойнунда хойлап чорааны ааржы-быштаандан үскеш, аалдың эзлеринге, ажит-төлүңгө дээш шаа-биле сунуп бээр чораан чаңчылын эдерип, Тайга дагылгазынга тиккен өглерге аалчылар шаа-биле, бичии-даа бол, чигир-чимизин, азы яблок, апельсинин (бо шагны-биле) тудуп алгаш кирип чолукшужары чугула.

«Аалга кирген кижиге — аяк эри ызырар» дээр. Ынчангаш аалдың эзлери келген аалчыга аяк шайын сунар. Тайга дагылгазынга келген чоннуң көвей кезии эр хиндиктиг кижилер болганда, Оваа дагып турар үеде сержим өргүүр деп чүүлдү, хайындырган тыва сүттүг шайның үстүн чажып көрзе кандыг чүвөл?

Ужур-чуруму ыңдыг деп черле чөпшээрэжи шыдавазым

чүүл бар. Ол болза, лама-башкыларывыс тын берген даалгазы-биле тайга дагылгазынга «сержим» өргүүрде, арага чажып турар чүүлдү дыка эпчоксунуп бодаар мен.

Мээң кырган-ачам улуг моол лама-башкы кижиге чораан. Авамдан айтырган мен (ол чораан болза, 85 харлыг турар, ооң ачазы 125 хире харлыг). «Тайга

дагылгазынга сержим өргүүрде, арага ажыглаар чүве бе, авай?» деп. Авамның көргөн-билгени-биле черле ыңдыг эвес, ак чем үстү чажар деп чугаалаар чораан.

Тайгалар эзлерин кыйгырып алгаш, арага чажып, сержим кылырывыска, тайга-таңды эзлери эзирип калгаш, «хорадап», хат-шуурганын эстедип, өл-чаъс болдурбайн турар ирги бе деп

бодай бээр чүүлдер бар б чорду. Ынчангаш амгы шап аныяк-өскенге ак сүт азы үстү чажар кылдыр өөретсивикандыг чүвөл?

Бо бодалымны бижири нунда хоочун бижики улуг б кы Ким Көк-оолович Сар Донгака чугаалаан мен. М бо бодалымны бүрүнү-бидеткивишаан, бодунуң бир уралын чугаалады: «Улуг акы тураскаал салдырарда чуру айтырып аар дээш Делегей дириг эртинези, улуг чогаа Кенин-Лопсанга кирген мен. мынча дээр: «Улуг-ла кижиге, мээң бо казнаамче куруг чүге кирип келдин?» — ген. «Сээң бо чугааң дыңна ону сактып ор мен, эпчокс ганымдан өрттени бер час болгай мен. Ынчангаш серж өргүлдезинге арага ажыглырын мен база шүгүмчүлөп тур мен. Шын чүве-дир ийин, та кырынга бир хааржак чыг араганы сержим дээштиң жиптарын көргөн кижиге-дир м А, өгжө кирериниң чурумун гыры, аныяктарга өөредибистиң, хоочуннарның, дс хүлээлгевис» — дээр чорду.

Бо чараш чаңчылды мо соңгаар сагып чурумчудары бот-боттарывыстан хамаарж болгаш кайы-даа деңнелд кижилеринге хамааржыр апаа

Светлана САМБЫЙ-ОО
Тыва Республиканың а
дарлыг ажилдакчызы.
Бай-Тайга кожуун.

БАССЕЙНГЕ ЭШТИРГЕ ОНЗА-ЛА!

Кызылдың Ярыгин атыг спорт залына Уруглар камгалалының хүнүңгө тураскааткан хоорайның кадыында кызыгаарлаттыңан аргаларлыг уругларның аразына эштир маргылдааны эрттирген. Бо маргылдааны Кызыл хоорайның мэриясының культура, спорт болгаш аныяктар база социал политика департаментилери организаастаан. Эрткен чылдың декабрь айдан тура айның бир дугаар четвертеринде хоорайның инвалидтеринге 2 шак дургузунда халас эштир арганы бергенинге бассейнде эштип келген аарыг улус өөрээн сеткилин чугаалап турдулар. Ол четверг хүннеринде үспейн үргүлчү кадыын быжыглап эштип кээп турар инвалидтер бар. А бо хүнде Уруглар хүнүңгө тураскааткан болгаш чүгле бичии уругларга эрттирип турары бо.

Уругларның чамдыызында шору эштип турарлары-даа бар, эштип билбестеринге авалары,

ачалары дузалажып турарлар. 5 харлыг Аюжананың авазы: «Кызыл хоорайның мэриясындан долгааш, бээр чалаарга келдивис. Уруум ам боду эштип билбес-даа болза, четвертерде кээп тургаш, өөренип алыр бис. Сугга эштири дег чаагай чүве кайда боор, ылаңгыя кады кошкак, аарыг чаштарның холбудунуң сайзыраарына дыка-ла эки» — деп өөрүшкүзүн илеретти. Кызылдың № 1 школазының 5-ки классчылары 10 харлыг Онза, Онча ийистер кады төрээн улуг акызы Олча Ондар-биле эштип турлар. Олар база амдыызында эштип билбес-даа болза, холдарында агаарлыг камералар кедип алгаш, маргылдаага киришкеннер. 6 харлыг Верониканың авазы уруун хойнунда олуртуп алган, сугже чүгле буттарын суп олурлар. Чүге дизе Верониканың кады кошкак, авазының хайгааралында. Аарыг-аржык ажит-төлүн үргүлчү карактап, ажаап-тежээп, эмчиледип, мындыг эртип турар

Маргылдааның киржикчилери.

хемчеглерден чыда калбайн, кириштирип турар ада-иелерни кызымак, боттарынга бүзүрелдиг, бурунгаар көрүштүг кижилер деп көөр-дүр мен.

Маргылдааның кол судьязы Андрей Сарым-оол, Ярыгин атыг спорт комплекзинин менеджери Анна Шырып, Кызыл хоорайның мэриясының культура, спорт болгаш аныяктар департаментинин спорт килдизинин даргазы Алексей Тюлюш, социал политика департаментинин инвалидтер болгаш хоочуннар-биле ажил чорудар килдистин кол специализи Чечек Ойдул база ада-иелер сумележи, киржикчилерниң кадыының байдалын, эштип билер-билбесин көрүп тургаш, чүгле 8 уругну кириштирген.

Бо киржикчилер (7-12 харлыг) шупту эштип билер, бассейнде үргүлчү кээп, тренер Андрей Николаевич Сарым-оолда өөренип турарлар. 25 метр хемчээлге

эжиндирген түңнелинде оолдар аразына бирги черни — Максим Чүлдүм, ийигизин — Эртинэ Матпан-оол, үшкү черге Никита Волков төлөптиг болган. А кыстар аразына Алия Монгуш — 1-ги черге, ийги черге — Долма Донгак, үшкүзүңгө Онза Ондар төлөптиг болганнар.

Маргылдааның шаңналдары ойнаарактар болгаш чигирзат белектерни деткиччилээн Шиникел күүселдезинин федералдык албанының № 1 колониязын база хуу сайгарлыкчы Владик Владимирович Кара-Салдың ачы-буянын айтып каары артык эвес.

Тиелекчилерни ойнаарактар биле шаңнаан. А маргылдаа шупту келген уругларга чигирзат белектерни сөңнээн. Ада-иелер уругларының эштип, ойнаа хөглөп алганынга мага ханы өөрүшкүлүг тарап чанганнар.

Алдыңнай СОЯ
Чингис СААНЫҢ тыртыг тырган чуруктары.

Ийистер Онза, Онча акызы Олча-биле эштип турлар.

ТАҢДЫ КОЖУУН: ЧЕДИИШКИННЕР БАР

Сергей Чорбаевич Ондар – Тыва Республиканың Таңды кожуун чагыргазының даргазы.

Бай-Хаак ортумак школазын 1976 чылда дооскан. Ол-ла чылын Кы-дооскаш, 2002 чылда Иштики херектер органнарынга ажилдай берген. начальниги дээш Иштики херектер министерствозунуң өске-даа харыы-Республиканың иштики херектер министриниң оралакчызы албан-дужаалдан курлавырже полковник эргелиг үнгөн.

2002 чылда Таңды кожуунуң чагырыкчызының соңгулдаларынга киришкеш, чоннуң хөй кезиниң деткиишкини-биле ол соңгулдаларга тиилээн. 13 чыл дургузунда Таңды кожуун чагыргазының даргазы албан-дужаалга чедиишкинниг ажилдап чоруур.

– Сергей Чорбаевич, Таңды кожуунуң социал-экономиктиг жыл-чорудулгазында кайы планышкын эң чедиишкинниг ел бодаар силер?

– 2014 чылда социал-экономиктиг ажил-чорудулганың үнелдери-биле кожуунда, чер олгаш мал ажилы-биле чергештир, социал блок элээн чедиишкиннерлиг болган. Социал блокта бо чедиишкиннер «Чаңгыс ур-чаңгыс бүдүрүлгө» деп губернатор төлөвилелин республикага тутандырып турары-биле сырый албаалыг. Бистиң сайгарлыкчылары ол төлөвилелге киришкеш, боттарының ажил-агыйын улам уудадып, продукциязын чүгле Таңды кожуунга эвес, а Кызыл Орайга, кожууннарга, харын-даа мырыңай республикадан үндүр сап турар апарган сайгарлыкчывыс. Ат-сывын Вячеслав Саян дээр. Бай-Хаак Аква» бүдүрүлгенин

үртүкчүзү. Ооң бүдүрүлгези Таңдының шынарлыг суун шилдерге кудуп, хан-даа мырыңай ол сугдан янзы-бүрү суннар бүдүрүп, бодунуң продукциязын Тываның садыг рыногун долдурга, асия дээн ышкаш кожа девискээрлер-садып турар. Новосибирск хоорайның, чогоонда хоорай, суурларның садыг-азиннеринде безин бар. Анна Васильевна Макарова республиканың хереглекчилер ниитилелинң ловаязын хөлөзиге алгаш, ооң ишти-тын эки шынарлыг кылдыр чараш-септээш, хөй-ниити чөмненилге умунуң талазы-биле дыка эки ажил-берген. Столоваядан аңгыда, конди-кылыгыларының цегин ажиткаш, торт, ожное дээш, өске-даа продукция-бүдүрүп үндүрүп турар. Пекарняны а ажыдып алган, ында хлеб, булочка аан быжырып үндүрүп, тус черниң ттакчыларының хереглелин бүрүнү-е хандырган. Бүдүргөн продукциязын ды кожуунуң суурларының болгаш ыл хоорайның садыгларынга база ып турар. Бөгүнгү байдал-биле алыр-за, хөй-ниити чөмненилгезинде, хлеб, булочка болгаш кондитер кылыгыларын үрер рынокта бо сайгарлыкчывыс ыг турушта.

Балгазында Татьяна Викторовна Шанинаның бүдүрүлгези ыяштан тудуг материалдары, тудуг материалдарындан, сандай, орун дээш, өске-даа эт-сеп-аан чазап, кожуунуң школаларын, пар садтарын, эмнелгелерни оларга ажыр мебель-биле чиик өртекке хан-ып турар. Татьяна Викторовнаның үрүлгезинде 25 кижиле ажилда хаара үнгөн.

Тудуг ыяжы кезип алыр черлерни ы-ыаш ажил-агыйының комитетиниң иргени аукционнарга ойнап алгаш, Хемниң Шуурмак, Каа-Хем кожуунуң искээрлеринден ыяшты кезип ап ту-Ол черлерде тудуг ыяжының шына-

ры эки. Таңды кожуунда өскүс уругларга бажыңнарны Татьяна Шаболлинаның бүдүрүп үндүргени тудуг материалдары-биле чараштыр, эки шынарлыг кылдыр тудуп, ажылгалга киридивис.

Республиканың девискээринде каг-дынган, ээ чок бажың-балгаттың, чедир туттунмаан тудугларның элерин тывар, бир эвес ээлери чок болза, оларны ажы-лап, чедир тудуп шыдаар ажил-агыйжы кижилерге дамчыдар, бир эвес оларның байдалы багай, ажылгаар азы чедир тудар аргазы чок болза, оларны бузуп, девискээрин аштап-арыглаар дугайында Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оолдуң айтышкыны үнгөн. Бис аңаа даянган, Таңды кожуунуң суурла-рында кагдынган бажың-балгатты оларны ажылгап шыдаар кижилерге дамчыдып бердивис. Чижээлээрге, Кочетов суурда пекарняның, амыдырал-хандырылга комбинатының пунктузунуң бажыңнары шуут кагдынган, аңаа мал-маган де-вээлээр чер апарган турган. Суурнуң чурттакчыларының ниити хуралын эрт-тиргеш, ол бажыңнарны ажылгап шыдаар кижилерге дамчыдып бээр дугайында чоннуң чөпшээрелин алгаш, чогуур до-кументилерни долдуруп, хоойлу-дүрүм езуугаар бүгү-ле чүүлдерни кылгаш, Владимир Сергеевич, Чойгана Борис-овна Ондарларга, Виктор Сергеевич Оюнга дамчыдып берген бис. Бо улус ук бажыңнарны септээш, аңаа сайгар-лыкчы ажилын боттандырып эгелээн. Владимир, Чойгана Ондарларның кылып үндүрүп турар котлета, мантыларының шынары кончуг эки, дыка амданныг. Виктор Оюнуң пекарнязынга быжырган хлеб, булочка аймааның шынарын кижилер эки деп турар. Сайгарлыкчыларның бүдүргөн продукциязын Кызыл хоорайның садыгларында база садып турар.

Үстүнде ат-сывын адааным, ажил-херээн чугаалааным сайгарлыкчыларга кагдынган бажың-балгатты халаска дам-

чыдып бергени, алызы барып, анаа бар-баан. Олар ажилга элээн каш кижилерни хаара туткан, күрүнеге үндүрүлгелерни төлөп турар.

– Өскүс уругларга бажыңнар туду-рынга Балгазында сайгарлыкчы Татьяна Шаболлинаның кылган тудуг материалдарын ажылгаан деп чугаа-ладыңар. Өскүс уругларны бажың-балгат-биле хандылары республикада чидиг социал айтырыгларның бирээзи болгай. Бо айтырыгны Таңды кожуун-да канчаар шиитпирлеп турарың?

– 2014 чылда ийи аал чурттаар 6 бажыңны Межегей суурга, 6 бажыңны кожуунуң төвү Бай-Хаак суурга туттувус. Оларны байырлыг байдалга ажылгалга кирип, ээлеп чурттаар өскүс оолдар, уругларга дүлгүрлерни дамчыдып берип, эжиктерин ажыдып, боттарының оран-са-вазын эки эдилеп, ону улам чаагайжыды тудуп, даштыгаа ыяштарны олуртуп, ногаа аймаан тарып өстүрзүн дээш, өске-даа чаагай чагыг-сүмелерни бердивис. Чаа бажыңнарның ээлери аныктар боттарының оран-савазын эки ээлеп, амыдырал-чуртталгазын улам шуудадып чурттаар боор деп идегеп турар бис. Боду бажың-балгаттыг боору чуртталганың аас-кежииниң кезик-чамдызы дээрзин өскүс уруглар кымдан артык медегер билип чоруур ужуруг. Ооң мурнунда Бай-Хаак суурга 5 бажыңны, Дүрген суурга 6 бажыңны туткан бис. Таңды кожуунда өскүс уругларның бажыңнарын тударынга колдуунда тус черниң тудуг материал-дарын ажылгап, тудуг ажилдарынга боттарывыстың тудугжуларывысты хаара туткан бис.

– Чуртталга бажыңнарының тудуун-дан өске тудуглар дугайында чүнү чугаалап болур силер?

– Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол спортту анык салгалды кадык-чаагай, тура-соруктуг, эки мөзү-бүдүштүг кылдыр кижизидип өстүрериниң база бир дээштиг аргазы кылдыр көрүп турарын чон билер болгай. Ынчангаш стадионнар, спорт залдарын тударынче ол улуг кичээнге-ни салып турар. Улуг спорт комплекзин Бай-Хаак суурда бо чылын тудуп доозуп турарывысты демдегеп каары база өөрүнчүг-дүр. Июнь айда ажылгалга ки-рип, баштайгы маргылдааларны аңаа эрттирер бис.

– Солун-дур! Спорт комплекзи-би-ле таныштырып көрүңерем.

– Хемчээл талазы-биле чаа спорт комплекзи – республикада улуг дээн-нерниң бирээзи, чүгле «Сүбедей» спорт комплекзи оон улуг. Бистиң спорт комплекзивиштиң спорт залының хем-чээли 4 волейбол шөлдери-биле дең. Төп, мурнуу кожууннар-биле бистиң кожуунуң аргыжары чоок, орук-чирии база чүгээр. Ынчангаш Таңды кожуун, ооң төвү Бай-Хаак суур Тываның спорт төптениниң бирээзи болу бээр, маңаа улуг-улуг маргылдааларны эрттирер апар чыгы. Бо чүүл Таңдының чонунга улуг харысалга-дыр. Бис спорттуң шы-нарын, спортчу белеткеливисти улам бе-дидер ужуруг бис. Оон ыңай хөй санныг спортчуларны, спортка ынактарны хүлээп алыры, маргылдааларны эрттирери улуг күженишкенин бистен негей бээр.

Улуг спорт залындан аңгыда, трена-жерлар залдары, сауна, чунар душтар бар. Спорт комплекзинде өрээлдер дээрже өрээлдер. Чаңгыс сөс-биле чугаа-лаар болза, спорттуң аңгы-аңгы хевир-леринге оолдар, уругларны хаара тудар, шырак спортчуларны белеткээриниң аргазы тургустунуп кээр. Улуг спорт залдың ажыттынары-биле ча адарынга белеткелди бистиң спортчуларывыс,

тренерлеривис кыш-чай чок чорудуп болур апар. Ча адарының спорту Таңды кожуунга улам сайзыраары чугаажок. Хаактыг маңаарыңа шырак спорт-чулары-биле бистиң кожуун алдаржып чораан болгай. Сөөлгү чылдарда хаак спорту база катап хөнгүп орат. «Тайга» станциязынга маргылдааларга бистиң спортчуларывыс шаңналдыг черлерден дүшпөс апарды. Хоккей шөлдери, хаак оруктарын кылдывыс. Хаактарны, конь-килерни акша-төгериивистиң шаа-биле садып ап тур бис.

Спорт комплекзи волейбол, бас-кетбол, уран гимнастика, хүреш дээш, спорттуң аңгы-аңгы хевирлерин кожуун-га сайзырадыр, шырак спортчуларны белеткээр арганы биске бээр чугаа-жок. Ооң-биле деңге анык-өскөнниң мөзү-бүдүжү, кадыкшылы экижири албан. Таңды кожуундан чүгле Рос-сия эвес, делегей болгаш олимпийжи маргылдааларның тиелекчилери үнүп бо-лур байдалды бөгүн тургузуп турар бис.

– Таңды кожуун дээрже шериг-патриотчу салгалдарның чурту-ла болгай...

– Ийе! Таңды кожуун дээрже Төрзөн чурттуң камгалалыга боттарының амы-тынын, кадыкшылын, салым-хуу-зун берген салгалдарның чурту. Ше-риг-патриотчу чаңчылдарның дазылы Таңдыда дыка ханы. Ада-чурттуң Улуг дайыныга Тиелелгениң 70 чылын бир онзагай байырлап эрттирдивис. Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннарынче кичээнге-ни үргүлчү салып турар бис. Тиелелге чылында хоочуннарывыстың амыдырал-чуртталгазының байдалын көрүп, бажың-балгадынга септелгезин кылдывыс. Бистиң кожуунга чурттап чораан, амыдырал-чуртталгазының аайы-биле өскээр көже берген чаңгыс чер-чурттууус Александр Петрович Абросимов Москваның Кызыл Шөлге эрткен Тиелелгениң парадына киришти. Ол биске база улуг өөрүшкү, ат-алдар. Ада-чурттуң Улуг дайынының киржик-чизи Ефросинья Степовна Серебрикова бистиң аравыста ам-даа чурттап чоруур. Бо хүндүлүг өгбевисти кара «Волгага» олуртуп алгаш, Бай-Хаак суурга эрткен Тиелелгениң парадына кириштирдивис.

Парад кончуг онзагай эрткенин дем-дегеп каайн. Ооң киржикчилери дыка хөй болду. «Өлүм чок полктун» одуруунга тыва эки турачыларның, фронтучуларның ажы-төлү, оларның уруг-дарыы эрес-маа-дырлыг өгбелериниң чуруктарын тудуп алгаш, кириштилэр.

Таңды кожуунуң Кочетов суур – Тываның төөгүзүңгө кончуг улуг ужу-дузалыг чер. Ооң турары Суг-Бажы деп черге бүгү Тываның шуулганынга Тыва Арат Республиканы тургускан болгай. Бирги империалистидайынның, хамааты дайынының болгаш Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи Сергей Кузьмич Кочетов аңаа чурттап чораан. Кочетов суурга ооң тураскаалын Май 9-та, Ти-елелге хүнүнде, ажиттывыс.

Салгалдарның аразында эрес-маа-дырлыг езу-чаңчылдар үзүк чок болзун дээш чон аразыңа, эң ылаңгыя анык-өскөнниң аразыңа, шериг-патриотчу ки-жизидилгеже улуг кичээнге-ни салып ту-рар бис. Ооң херечизи – Улуг Тиелелгениң 70 чылында кылып чоруткан ажилдар.

Өндүр улуг Таңды сынының эдээн эжелей чаптылган Таңды кожуунуң эрес-кежээ чонунуң ажил-ижинде, амыды-рал-чуртталгазында чедиишкиннер бар. Ону үстүнде чижектер-биле бадыткап таныштырдым.

Шаңгыр-оол МОНГУШ
чугаалашкан.

Чаңгыс СААЯНЫҢ тырттырган чуруу.

«Чаңгыс суур – чаңгыс бүдүрүлгө»

МӨНГҮН ХОЛУКСААЛЫГ СУГ

«Чаңгыс суур – чаңгыс бүдүрүлгө» губернатор төлөвилелин боттандырып келгениниң түңнелинде Тывага бүдүргөн барааннары тус черниң рыногунда улам-на улуг хемчээлдиг черни ээлеп, чамдыктары өске девискээрлерниң барааннарын тус черниң рыногундан «үндүр кызып» эгелээн. Оларның бирээзинге Таңды кожуунуң «Бай-Хаак» кызыгаарлаан харысалгалыг ниитилелдин савалаан мөңгүн холумактыг, тергиин эки шынарлыг «Бай-Хаак аква» деп аржаан суун (0,5, 1,0, 5,0, 19 литр) база оон кылган янзы-бүрү кат-чимис холаан суксуннарны хамаарыштырып болур.

«Бай-Хаак» КХН мөңгүн холумактыг савалаан сугну 2012 чылда, а 2013 чылда янзы-бүрү кат-чимис амдангы шайлар база газ холумактыг чигирзиг сугларны бүдүрүп эгелээн. Бүдүрүлгениң чиңгине директору Вячеслав Докаевич Соян: «Тус черниң чурттакчы чонундан кат-чимисти хүлээп, ыт-кады, киш-кулаа, инек-караа каттарындан хандыларны бүдүрүп эгелээри планымыста. Цехте 7 кижиле ажилдап турар. Оларның аразында ТКУ-нуң доозукчузу, бүдүрүлгениң кол ажилдакчызы – технолог Айдың Монгуш. Ам эзиртпес суксуннар талазы-биле технолог мергелдиг специалист чугула херек. Бир эвес ажилдаар күзелдиг технолог аныктар бар болза, чурттаар оран-сава-биле база хандылар бис».

«Бай-Хаак Аква» – бойдустан бүткен дээди категорияның ижер суу. Ону Таңды-Уулаңың эдээнде Теректиг деп черде чер адаандан 80 метр ханы черден үнүп турар мөңгүн холумактыг сугдан бүдүрүп турар. Ол сугнуң мөөң чыдымын бүдүрүлгө хөлезилеп, ооң девискээрин херимнеп, арыг-силиге тудуп турар. Суг сөөртүр машина тайгадан сугну сөөртүп эккээрге, цехте тускай 5 куб хемчээлдиг доскаарларже ону кудар. Дараазында беш хевирниң арыгашкынын эркен соонда, сугну кудуп, ай-хүнүн айыткаш, этикетказын

чыпшырар, төнчүзүнде целлофан-биле сугларны савалаар. Сава үрдүрер тускай дериг-херекселде 2 кижиле ажилдап турар болду. Дериг-херекселге артык кезектерни – Кыдаттан, сава үрдүрер пластики – Красноярскиден, тускай этикеткаларны Санкт-Петербург хоорайдан чагыдып ап турар. Цехте дериг-херексел бүрүнү-биле компьютержиттинген. Айдың Монгуш технолог бооп ажилдаа-ла бир чыл чедерген. Ол цехте сугну эккелгенинден эгелээш, сугну садарынга белең продукт болу бээринге чедир хынап турар. Цехте

Антон Шарави.

девискээрлерден кээп турар ижер суглардан оон ылгалы – мөңгүн холумактыг. Бир литр сугда магний, кальций, натрий, калий, хлорид, гидрокарбонат, сульфаттан аңгыда, мөңгүн холумактыг. Ынчангаш бо суг кижиниң мага-бодунга эм-шынарлыг, таарымчалыг салдары чедирер.

Евразияның эң эки барааннары болгаш ачы-дуза чедирелгези – «ГЕММА – 2012»,

персик, лимон амдангы шайлары дээш «ГЕММА – 2013» деп алдын медаль-биле, республика чергелиг «Чаңгыс-суур – чаңгыс бүдүрүлгө. Старт – 2013» баштайгы көрүлде-ярмарказының «Тус черниң курлавырын эң эки ажыглааны дээш», «Республиканың марказы» деп номинацияларның тиилекчизи, Моолга делгелгеге эң тергиин бүдүрүлгө деп диплом-биле база Новосибирск, Красноярск, Абакан хоорайларның делгелге-ярмаркаларының киржикчилери болгаш тиилелгели черлерни элээн.

Найысылалдың садыгларында хөй кезинче кире бээрге, «Бай-Хаак Аква»

ижер сугну кижиле тыппас боор. Өске девискээрлерден ижер сугларны хөйү-биле делгээн турар. Тус черниң бүдүрүлгөз деткип, садыглар керээни чарып ал болза, сугну, шайларны күзелдиг-биле чедирерин хуу сайгарлыкчы чугаалад. Оон аңгыда Сибирь федералдыг округ өөренип турар студентилер база керезугаар Тываның суун тарадып ажыдаар болза, акша-төгерики ажилдап ал аргалыг болур.

«Бай-Хаак» КХН – байырлалда юбилейлерде чаңгыс чер-чурттуглары социал төп, школа, уруглар садтары база аныак спортчуларның чаңгыс эв удаа деткичилери. Дуза дилеп келге бай-хаакчыларга дузалаарының шупту аргаларын көрүп турар.

«Тывага бодунуң херээн ажыдып ал» деп турар аныак хуу сайгарлыкчылар республикада чок, чаа, катапталым бүдүрүлгени ажыдар болза эки. Ам үениң аныктарының чогадыкчы көрүм аажок сайзыраңгай болгаш тускай болгай. Аныак сайгарлыкчыларны күрүнде деткип турар тускай программалар хем болгаш ону сайзырадыр шупту аргалар бар» – деп, Вячеслав Докаевич чугаалад.

Тывага бүдүргөн мөңгүн холуксаалы суувус Россияның өске девискээрлерин үнүп, бүдүрүлгө улам-на сайзыраар-болзунам.

АЖЫЛДААРЫНГА БЕЛЕН

Таңды кожуунуң Дүрген сумузунда сүт болбаазырадыр модульдуг цехти Юрий Иванович Сүге июнь айда ажыдар. Ол Тываның Баштыңы – Чазааның Даргазының грантызының деткимчези 2 млн. рубль-биле (чырык коштуулгазы дээш 770 муң рубль), боду 2 млн. рубль чээлини ап, сүт болбаазырадыр модульдуг цехти садып алган.

Цехтиң дериг-херекселин чедир эптеп чыыры-биле Ильинка суурдан Иван Яковлевти чалаан. Ону цех чыып септээрин Москвадан тускай эртемниг специалистер өөреткен. Цех бир хүнде 500 литр сүттү бүдүрүп болур. Юрий Иванович чаңгыс чер-чурттугларын бо чоокку үеде эки шынарлыг сүт, ээжегей, өреме, саржаг, хойтпак-биле хандырып эгелээр.

Сүт болбаазырадыр цехке ажилдаары-биле тус черниң 5 чурттакчызы база Дүрген, Успенка, Межегей суурлардан сүт

дужаар күзелдиг кижилер белең. Таңды кожуунуң чагырга чери оран-саваны аңгылап берген. Москвадан «Молоко» фирманың специалистери цехтиң ажилдаарын хынап кээп чорааш, 5 хонук дургузунда ажилдаар кижилерни өөредир. Иркутскиге сүт талазы-биле технолог эртемниг 2 уругну арга-дуржулгазын бедидип, ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызының деткимчези-биле курстарга база өөредир.

Юрий Сүге, Иван Яковлев дериг-херекселин таныштырып турары.

Цехте сүт, творог хайындырар доскаарлар, сүт тыртар, саржаг үндүрер машиналар, сүттүң үскүрүн хынаар дериг-херексел бар.

Сүт болбаазырадыр модульдуг цех кожуунуң чурттакчы чонун бедик шынарлыг сүт кылыглары-биле ханды-

рып эгелей бээр. Сумуга чаа бүдүрүлгө ажыттынып, ажилчын олуттар база не межир. Юрий Ивановичиниң мурнунга салдынган сорулгалары амыдыралга боттанырынга бүзүрел улуг.

Арынны Шончалай ХОВАЛЫГ
Белеткээ.

Чингис СААЯНЫҢ тырттыраан
чуруктары.

ТАРААЛАҢ БАЙ ТАҢДЫ

«АЖЫЛДЫ
ЭЧИЗИНГЕ ЧЕДИРЕР»

Өөредилге адыры

Өөредилге чылының төңүзү — эңне дүшкүүлүгү үе. Сөөлгү коңга, куруне шылгалдалары, уругларның чайгы дыштанылгасы, доозукчулар кезээзи, школалар септелгези дээш-ле баар. Таңды кожуунуң өөредилге эргелелиниң даргасы Сайлык-оол Семенович Оюннуң харысгалгасы улуг, чүге дээрге ол ун доозукчуларның куруне шылгалдазы. Ынчалза-даа кыска үени тып, кожуунуң өөредилге адырында байдалдың дугайында мээң-биле ужуражып чугаалашты.

— Таңды кожуунда 10 ортумак школа бар, ында ниитизи-биле 2593 школалар өөренип, 287 башкы ажилдап турар. Дээди категорияның 54, бирги категорияның 107, ийигини — 39 башкы. Аныяк специалистер 27, эр башкылар саны 53. Чазак Дарганың эр башкыларны школаның удуртулга-ынче хаара тудар дээн эгелээшкенин катчып, кожуунуң школаларының директорлары, кижизидилге талазы-биле оралакчыларына эр башкыларны ажилдадып турар.

— Эрткен чылын «Өг-бүлө бүрүзүңге — дээди эртемниг уруг» деп губернатор төлөвилели-биле чеже уруг дээди өөредилге черинче кирип алганы? База бо чылын чеже уруг барыл?

— Бо төлөвилел-биле эрткен чылын 4 уруг дээди өөредилге черлеринче кирип алган, шупту өөренип турар. Угле чаңгыс уруг кадының байда-ы-биле академик шөлз ап алган. 54 уругнуң 12-зи Тываның Куруне университети биле Таңды кожуунуң администрациязының дугуржулгазы аугаар өөренип турар. Ында англи, эге класстар база информатив башкыларын белеткеп турар. 42 уруга кожуун чагыргазы өөренип барайларынче демис-орук өртзүн узулаан. Күскү сессия үезинде ТКУ-а өөренип турар 12 студентивиске 1

муң акша дузаламчыны берген. Кызыл хоорайда Таңды кожуундан дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринде өөренип турар студентилер-биле ужуражылга эрттиргеш, дузаламчы 500-600 рубль түңүг соцпакеттерни үлзэн. Бо чылын бо төлөвилел-биле 32 уругну өөредип чорудар бис. ТКУ-да 7 тускай олуттар көрдүнгөн. Кожуунуң бюджетинден ынаар 35 муң рубльди аңгылаан. Уругларның өг-бүлө байдалын көрүп тургаш, дузаламчыны көргүзөр. Уруг бүрүзү кураторлуг. Олар уругнуң өөредилгезин, социал байдалын үргүлчү хайгаараар. Бистиң кол сорулгагыс — уруглар дээди эртем чедип алгаш, төрзөн суурунга, кожуунунга кээрге, оларны ажил, чурттаар оран-сава-биле хандырып, хайгаараары. Таңды кожуун бо төлөвилелди эки боттандырып турар болгаш рейтинг езугаар республикада 1-ги черде чоруп турар.

— Бо чылын Таңды кожуундан чеже уруг школа доозарыл?

— 2014-2015 өөредилге чылында 142 уруг доозар. Оларның үжү — алдын, бежи мөңгүн медальдарлыг доозар сорулгагыс. Бистиң кожуундан чылдыңна 9-11 хире медаль эдилекчилери доозуп турар. Оларның хей кези Бай-Хаак, Сосновка, Балгазын, Межегейден. 9 класстар 182 өөреникчи, оларның 25-жи тергиин эки өөредилгези дээш онзагай хевирниң аттестадан алырлар.

— Өөредилгеден аңгыда школа-чыларның чедишкени бар бе?

— Бистиң кожуунуң өөреникчилери регионалдыг база федералдыг мөөрейлер, фестивальдар, маргылдааларга чылдыңна киржи, эки түңнелдерлиг бооп турар. Чоокта чаа «Леонардо» деп федералдыг конкурска биология, химияга 800 школалар аразындан Бай-Хаак ортумак школының 7-ги классчызы Айгуль Ховалыг тергидеп үнгөн. Спортка Тываның сурагылгы чемпиону Михаил Оюннуң өөреникчилери

ча адаарының маргылдааларына үргүлчү тиилеп, шаңналдыг черлерден дүшпейн келген. Межегей, Балгазын, Кочетовтан спортчу кыстар бокска эки түңнелдерлиг бооп турары онзагай. Элээдилер төвү «Челээштиң» салым-чаяанның өөреникчилери Абаканга болган мөөрейге киришкеш, 1-ги черни алганы — база биске чоргаарай. Бо төптө дыка хей ажи-төл школадан дашкаар хостуг үезинде ажыктыг чүүлдерге өөренип ап турарлар. «Челээштиң» коллективин мактаастың аргазы чок.

— Школачыларның чайгы дыштанылгасына белеткел кандыгы?

— Бистиң кожуунда стационарлыг лагерьлер чок, школа чанында 10 лагерьге 780 уругну хаара тудар. Чонну ажилга хаара тудар төпке 10, «Челээш» элээдилер төвүнге 30 уругну дыштандырат. ТР-ниң Кадык камгалал яамызын таварыштыр 14 школаны санаторлуг курорттарже чорудар бис. Уругларның чайгы дыштанылгасына 1 млн. 270 рубль көрдүнгөн (чарты республика, чарты тус чер бюджетинден). Лагерьлер июнь 2-ден эгелеп уругларны хүлзеп алырынга белен.

— Бистиң солунуң чаңчыл болган бир айтыры — эр кижиниң кандыг талаларын эңне үнелеп көөрсилер? База бодунарны кысказы-биле таныштырыптар силер бе, Сайлык-оол Семенович.

— Ажилды кылып эгелеп алган болза, эчизинге чедирер херек, ол чүгле эрлерге звес, а кижилер бүрүзүңге хамааржыр. База чон дээш, оларның аас-кежи, келир үези дээш ажилдап чоруур кижилерни хүндүлээр мен. Өөм ишти-биле 4 ажи-төлдү кижизидип, өстүрүп турар бис. Бо ажилга 2012 чылдың августтан эгелеп ажилдаан мен, мурнунда Межегей ортумак школына директорлап турган мен.

Чоокта чаа РФ-тиң Камгалал яамызы бистиң өөредилге эргелелинге ГАЗ автомашинаны белекке бергенинге өөрүп, чаңгыс чер-чурттууус Сергей Күжүгетович Шойгуга четтиргенивисти илередип тур бис — деп, ол харылады.

АМДАННЫГ
«ЛАКОМКА»

А.В.Макарова поварлары-биле.

Бай-Хаак суурнуң төвүнде «Лакомка» деп чөмненир черде «дүштээр» дээн чон хайымныг болду. Ооң чанында ол-ла черниң кондитер садында янзы-бүрү далгандан кылган чаагай чөмнөр садып турар.

Ооң ээлери кымнарыл дээрге, кожуунда үлөгерлиг Макаровтарның ажилгыр өг-бүлөзи. Олар 1996 чылдан тура хуу ажил-агыйын тургузуп, бай-хаакчыларны амданныг чеми-биле өөртүп келгеннер. «Лакомканың» чөмзиг холдуг ээзи Анна Васильевнаның удуртулгазында 30 ажыг кижилер столовая, пекарня, кондитер цегинде ажилдап турар. Макаровтарның өг-бүлөзи үргүлчү ачы-дуза көргүзөр ажилдарга киржип турарын оларның амданныг чөмнүн чиген чон бадыткап турар. Бо чылдың май 9-та Тиелелгениң 70 чыл оюнга тураскааткан байырларда тушенкалааш кылган чаагай «солдат кадык»-биле 600 ажыг кижини чөмгөргөн.

Чингис СААЯНЫҢ тырттырган чуруу.

БАЙ-ХААКТА «ЧЕЛЭЭШ»

Таңды кожуунуң төвүнде уругларның, ада-иелерниң чыгыр, барыксаар чери элээдилер төвү «Челээш». ында 422 уруг хаара туттунган. Олар өөредилгеден дашкаар, хостуг үезинде кижилер бүрүзү ордунуң сонургалының ийи-биле чурулгага, техник-г авиамодель кылырынга, херексел, каасталга уран үлүңге, эстетиктиг, социал-дагогтуг угланышкын-биле чээлдеп турарлар.

Тургустунгаш 30 чыл бооп бар (мурнунда пионерлер жыңы) «Челээштиң» директор Наталья Владимировна Кыяа төптүң ажил-чорудулгасы, плективи-биле таныштырды. Хүн башкылар коллективи аылга Уруглар камгалалының түндө «Азия төвүнүң уругла-» фестивалына киржири-биле өгнүң иштики дериг-херек-дерин белеткеп турар болду. 14 уругнуң ажилдары кир-р. «Сайзана» деп мастер-класс эрттирерлер. «Дуганче-к» деп чурук мөөрейинче 5-11 классчыларның чураан чурукта-н база белеткеп турлар.

«Челээштиң» салым-чаяанның кижизидикчилери.

Чурукту хуу архивтен алган.

тускай база 12 дээди эртемниг уругларны чараш чүүлге өөредип турарлар. Бо төп — кожуунуң бир эки өөредилге черлериниң бирээзи. Директорлааш 5 чыл чедип турар Н.К.Князеваның удуртулгазы-биле амыдыралы чединмес, хей ажи-төлдүг өг-бүлелерниң школа назы четпээн уругларынга төптүң баазасын-га эксперименталдыг бөлүктү тургускан. Аңаа 20 хире чашты хүнде 4 шактың дургузунда шко-лага белеткеп турар, кичээлдер колдуунда оюн хевирлиг эртер. «Бо ажилды 3 чыл иштинде кан-дыг-даа төлөвир чок, бодувустун бот-идепкейвис, күзеливис-биле кылып турар бис. Ынчангаш бистиң төптүң башкыларының кылып турар буянын ажилыга мөгеер-дир мен» — деп, Наталья Владимировна чугаалады.

Таңды кожуунда эки ажилдыг диртип турар албан черлериниң бирээзи элээдилерниң «Челээш» төвүнге чогадыкчы, буянын ажил-ижинге чедишкенин, кижизидикчилери ам-даа хей-хей шаңналдыг тиилекчилер боорун күзеп каалы.

Арынны Алдынай СОЯН
Белетк...

ТАҢДЫНЫҢ ОГЛУ – ПАРАЛИМПИЙ ОЮННАРЫНЫҢ ЧЕМПИОНУ

2012 чылдың августун 29-тан сентябрының 9-ка чедир Великобританияның найысылалы Лондонга эрткен Паралимпий оюннарынга ча ада-рынга Россияның шилиндек командазының кежигүнү, бистиң чаңгыс чер-чурттуувус Михаил Оюн хууда бирги чер дээш болган ча ада-рының маргылдаазынга хүлер, команда талазы-биле алдын медальды чаалап алган. Тыва спорттун төөгүзүнде шак мындыг чайынналчак тирилелени моон мурнунда спорттун кандыг-даа хевиринге чаңгыс-даа спортчу чедип албаан.

Бистиң чаңгыс чер-чурттуувус Михаил Оюн делегейниң Паралимпий оюннарының төөгүзүнче алдын үжүктөр-биле кири бижиттинген. Ынчангаш чаңгыс чер-чурттуувуска бистер шупту улуу-биле чоргарланып чоруур бис.

Оон мурнунда паралимпийжи оюннарда кымга-даа бирги черни бербейн турган мурнуу Көрейниң ча адыкчыларын Россияның спортчулары 6 сан ажыр часпайн аткаш, тодаргайлаарга, 206:200 санга тиилээш, Лондонга эрткен Паралимпийжи оюннарының алдын медальдарын чаалап алган. Михаил Оюн, Тимур Тучинов, Олег Шестаков оларның алдыннары Россияның шилиндек командазын ниити медальдар саны-биле ийги черге көдүрүп келгенинге бүдүн чурт өөрүп, байырны чедирген. Ынчалдыр Тимур Тучинов Паралимпиада-2012-ниң ийи дакпыр чемпиону болган, а Олег Шестаков биле Михаил Оюн боттарының мөңгүн биле хүлер медальдарына алдын медальдарны немей чаалап ап, Паралимпиада-2012-ниң чемпион аттарын база чаалап алганнар.

Лондонга эрткен Паралимпиаданың киржикчилери, чурттуң шилиндек командазының спортчулары Россияга ээл чанып келирге, Москваның Кремль Ордузунга Россияның Президентизи Владимир Владимирович Путин албан-езузу-биле уткуп-хүлээп алышкынны кылган. Михаил Оюн Россияның Президентизинин холундан «Найырал» орденин байырланчыл байдалга алган.

Оон соонда Паралимпиаданың чемпиону Михаил Оюнну төрөөн Тываның чону Кызылдың Арат шөлүнге «Эр хей, Михаил!», «Михаил Оюн – бистиң чоргааралыыс» дээн кыйгырылгарлыг плакаттарлыг, аныктар, хоорайның чону байырлыг езу-биле боодал чечектерлиг, өөрүшкү-маңайлыг уткуп алган.

Паралимпий оюннарының алдын медальды эдилекчизин Тыва Республиканың Баштыңы – Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол ынчан уткуп алгаш, найысылалдың Арат шөлүнге кылган индирге үнүп келгеш, сагыш-сеткилиниң арындан чугаалаан:

– Бистер шупту Тываның төөгүзүнде база бир кайгамчык чараш болушкуну улуг сагыш човаашкын-биле манап турдувус. Паралимпий оюннарының эң-не бидик чадазынче тыва спортчунуң үнгени-биле 2012 чылдың сентябрының 3 биле 5-тиң хүннери Тываның төөгүзүнче кири бижиттинер. Тыва бөгүн бодунуң төлөптүг

оглун – Тываның, Россияның, Европаның, делегейниң чемпионун, Россия Федерациязының алдарлыг спорт мастерин, ам Паралимпий оюннарының хүлер болгаш алдын медальдарының эдилекчизи Михаил Оюнну уткуп тур бис.

Делегей спортунуң эң-не шыпшык бажы чаалап алдыган, Ындыг кижиле Михаил Оюн Паралимпий оюннарының чемпиону болганы ол. Ол биске болгаш бистиң келир салгалдарывыска дидим, чаныш-сыныш чок турасоруу-биле үлегер-чижээ бистерге көргүскен. Михаил чүгле бодун шыдаан эвес, а ажып эртинип шыдаас чүве чок дээрзин херек кырында бадыйтаан. Тыва чоннуң сүлдези кандыгыл дээрзин ол херек кырында көргүскен. Көшкүн чоннарның бурун-

билип турдум. Силер меңээ хей-аътты берип турдунар. Ол дээш четтирдим, чонум! Бодумнуң хууда тренерлеримге черге чедир мөгейдим!» – дээш, иштики сагыш-сеткилдин көдүрлүүшкүндөн туттунуп шыдаайн, сүрээдексеп, үнү сирилээш мөгейди.

Михаил Оюн Алеся Кызыл-ооловна биле Кара-оол Хаянович Оюннарның өг-бүлезинге 1980 чылда Кызылга төрүттүнген. 1996 чылда Таңды кожуунуң Сосновка школазын дооскан.

Михаил школага өөренип тургаш-ла, спорттун янзы-бүрү хевирлеринге сонугургалы улуг турган. Улуг класстарга тренерлери Раиса Сергеевна биле Евгений Викторович Тутатчиковтарның чорудуп турганы ча ада-рының секциязын-

2012 чылда Тыва Республиканың Баштыңы-Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оол, М.К.Оюн, оон тренери, Россия Федерациязының алдарлыг тренери Е.В.Тутатчиков олар интервью берип турары

даагы үшкү черни ээлзэн.

ST класстың чазы-биле кыска хемчээлге кара адар Россия чемпионатынга ийги черге, оорга чүнү кемдээшкенин спортчуларның аразына ST класка Россияның кубогу дээш маргылдаага бирги, кыска хемчээлге база-ла бирги черлерни бүзүрелди-биле чаалап алган. Бурятияның болгаш Красноярскиниң спортчулары кирген состав команда аайы-биле бирги черлерни холдан салбайн, бүзүрелди-биле Паралимпийжи оюннарның маргылдаазынче чоруп орган. Лондон хоорайда спорттун чайгы хевирлеринге инвалидтерниң Паралимпий оюннарынга Тимур Тучинов, Олег Шестаков база Михаил Оюн ST класстың класиктиг чазындан ча ада-рының маргылдаазына алдын, мөңгүн, хүлер медальдарны чаалап ап, аарыкчыларын өөрткен. Пекинге 2008 чылда эрткен Паралимпий оюннарынга Россияның ча адыкчыларының чаңгызы-даа

тос аңгы хевирге эртип тура маргылдааларның шаңналды черлеринге кирбээн.

Михаил Кара-оолович биле Алеся Николаевна Оюннар ийи уруглуг. Оларның улуг уруу Да-Хая ачазының изин салгап, ча ада-рының секциязында чору турар. 2015 чылда Россия чемпионатынга 3-кү черни алган. Ол Шолбан 6 харлыг. Михаил – амгы үеде Бай-Хаакта кожууну элээди уругларның спорт школазында тренер-башкы.

Ча ада-ры – тыва чоннуң национал оюннарының бирээзи. Ынчангаш Таңдының алдарлыг спортчулары: Россия Федерациязының алдарлыг спорт мастери Елена Евгеньевна Достай (Тутатчикова) ийи Олимпий оюннарынга Россияның адын камгалап киришкен. 2012 чылда болган Паралимпий оюннарынга база бир спортчу Михаил Оюн киришкеш, кымның даа манавайн турганы чайынналчак бидик түңнелдерин көргүскени ол-дур.

Михаил Оюн эжи, ча ада-рынга Тываның эң шыырак спортчуларының бирээзи Евгений Ондар-биле.

гу культуразы – ча ада-рынга Тываның оглу олимпийжи алдынны чаалап алганынга чоргаарланып тур бис. Спорттун бо хевирин Тывага моон-даа соңгаар улам сайзырадыр бис. Паралимпийжи чемпионну кижизиткен тренер-башкылар Тутатчиковтарның өг-бүлези – Евгений Викторович Тутатчиковка база Елена Евгеньевна Достайга өөрүп четтирдис. Тывада ча ада-рының ындыг онза школазы барында чоргаарланыр ужурулуг бис. Тыва чоннуң, тыва спортчуларның, тыва спорттун, өг-бүлезиниң, ада-иезиниң үрде манаан идегелин Михаил Оюн ол хүн шыныдып, тыва чоннуң адын бир чада бидик тутканы бо. Оон бо бидик чедишкени чүгле тыва спорттун төөгүзүнде эвес, а Лондонга эрткен Паралимпийжи оюннарның төөгүзүнде алдын үжүктөр-биле кири бижиттинип кадагалаттынар. Ынчангаш чаңгыс чер-чурттуувуска улуу-биле чоргаарланып, бүгү тыва чоннуң мурнундан байырывысты база катап чедирип тур бис.

Паралимпийжи чемпион Михаил Кара-оолович Оюн чаңгыс чер-чурттууларның ындыг чылыг уткуп хүлээп алышкыны дээш өөрүп четтиргенин чугаалааш: «Мээң чедишким, мээң тиилелгем – силерниң тиилелгечер-дир. Маргылдааларга киржип тургаш, силерниң мен дээш «аарып» турарыңарны

га доктаамал киржип эгелзэн. Оон эгелзээш-ле Михаил ча ада-рынга бидик мергежилдиг тренерлериниң ачызында кожуунга, республикага, Россияга бидик көргүзүлгөни чедип ап, доктаамал шаңналдыг черлерни ээлеп келген.

Спорт оон амыдыралының чарылбас кезээ болуп, республиканың Олимпийжи курлавырлар училищезин доозуп, тренер-башкы мергежилди шилип алган. Оон спортчу секциязында 30 хире оолдар, кыстар ча ада-рының чажыттарына өөренип турарлар.

Тренер-башкы – келир салгалга кадык-чараш амыдыралды суртаалдаарындан аңгыда, бодунуң үлегер-чижээ-биле спортка ынак, ону хүндүлээр болгаш эң-не кол чүүл оон көскү түңнелдери турар кылдыр өөредип-кижизидип чоруур кижилерниң бирээзи.

Башкылаашкын ажылы чеже-даа чай чок болза, ол соругдаанын чедип алыр дээш кызымак белеткелди, шудургу ажылды чорудуп, арга-мергежилдин бидидип, спортчу маргылдааларга киржип чоруур.

Бо 2012 чыл Михаилге спортчу маргылдаалар, шаңналдар-биле эң-не дүжүктүр болган. Март айда классиктиг ча адар талазы-биле Россия чемпионатының түңнел оюннарынга ийги черни, Россияның кубогу дээш маргыл-

ПАРАЛИМПИЙ ОЮННАРЫНЫҢ ТӨӨГҮЗҮНДЕН

Инвалид спортчуларның делегей чергелиг бир дугаар маргылдаазы 1948 чылда Лондонга болуп эрткен. Ону нейрохирург эртемниг англичан эмчи Людвиг Гуттан эң-не бир дугаарында организаастаан. Ол ийги делегей дайынына киришкеш, оорга сөөгүнүн чүнүнге кемдээшкени алгаш, инвалид болгаш суларай берген улуска дузалажып эгелзэн. Оларга күш-дамыр талазы-биле быжыг туруштуг болурун чедип алырынга дузалап, анаа улус-биле бир демей, кадык амыдыралдыг чурттазын дээш шак ындыг берге ажылды чорудуп турган.

Спорттун чайгы хевирлеринге инвалидтерниң эң-не бир дугаар Паралимпий оюннары 1960 чылда Римге болуп эрткен. Ол үеден эгелзээш-ле Паралимпий оюннары бүгү делегейге чогуур сайзыралды ап эгелзэн. 1976 чылда Швецияга спорттун кышкы хевирлеринге бир дугаар Паралимпий оюннары болган. Ол-ла чылдың чайынында Торонтога болган чайгы Паралимпий оюннары төөгүже кирген. Ол чайгы оюннарга делегейниң 40 чурттарындан 1600 ажыг инвалид спортчулар киришкен.

Оон мурнунда болуп турган Паралимпий оюннарынга колдуунда оорга сөөгүнүн чүнүнге кемдээшкени алгаш, идер-тергелер-биле шимчээр инвалид спортчулар киржип турган болза, 1976 чылдың чайгы Паралимпий оюннарынга олардан аңгыда мөчүзүнүн бир кеззэн кезип каапкан, туялаан чартыктаан, караа көрбес дээш, оон-даа өске кемдээшкенинге таварышкан инвалид спортчулар киржип эгелзэн.

1989 чылда делегейниң Паралимпий оюннарынга база бир улуг өскерилге болган. Олимпий оюннарының болуп турган чуртунда черинге ол-ла кылдыгын тудугларга, стадионнарда Олимпий оюннары төнгөн соонда, дораан Паралимпий оюннары болуп турар апарган.

Ам удавас 2016 чылда Бразилияның Рио-де-Жанейро хоорайга ээлчеглиг олимпий оюннары болур. Спортчуларның эң дээди спортчу демиселинге киржир эргени чедип алыр дээш бистиң тыва спортчуларывыс база ынаар шыгаап алгаш, белеткенип турарлар.

Владимир ЧАДАМБА.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Даа кожууннуң 250 чылынга

Тиилелге-Викторияга йөрээл

В.И.Пюрюна Устүү-Хүрээниң ханаларының
бузундуларының чанында.

Бичиимде Чыраа-Ба-
хы суурнуң клувунга улуг
орус шүлүкчү Владимир
Маяковскийниң «Паспорт»
деп шүлүүн кайгамчык чараш,
дыңнакчы кижиниң эди-кежи
ымырткайнып орап кылдыр
номчуп турар угбайны сактып
алган мен. Ада-чурттуң Улуг
айынының чылдарында со-
вет шериглерниң чер-черлерде
жилелгезин радио дамчыш-
ыр чарлап турар алдарлыг
евитанның үнү дег, бедик,
үрлүгүнү-биле шүлүктөрүн
яңныг номчуп турарын кон-
церттерге бо-ла көөр мен. Ол
оргаар дурт-сынныг, кезээ-
е севергин таарып алган,
ыдырашсымаар чаштыг уг-
айны Виктория Кууларовна
Пюрюна дээр болган. Ооң
үсөлдөзүнде уран номчул-
уны чүгле Чыраа-Бажының
ес, харын-даа бүдүн Чөөн-
Хемчик кожууннуң чону-даа
илер дизе, хөөрем эвес.
Кытырга-ла, шириин шырай-
ыг көстүр, а херек кырында
зааргак, төрөлзирек Викто-
рия Кууларовна – хөйну билер,
көзүнде бир-ле ажил-үүле
эш сагыш аарып чоруур,
өлгөм көрүштүг, дешпик киж.
Улуг Тиилелгениң юбилей-
и 70 чылында мугур харлаа-
н ол демдеглээн. Виктория
Кууларовна 1945 чылдың май
та Кызыл хоорайга албан-
акчыттарның өг-бүлезинге
күттүнген. Ачазы Куулар Ко-
вевич Пюрюна — Тываның
тики херектер яамызының
ылдакчызы, а авазы Белекей
Александровна Чаа-Хөл, Өвүр, Эр-
и кожууннарның херээженнер
үлелиниң удуртукчузу, идеп-
илиг ажилдакчы чораан.

Бичии Викторияны хайгаа-
кып өстүрүп каан энези —
с омак-сөөктүг Маруся деп
көзүнде киж чораан. Дайын
үлүнүң чылдарында Тываның
ээ суурларына соңгаартан
ла түремик орус хамаатылар
амыдырал дилеп кээп тур-
нар. Барык-ла суур бүрүзүңе
гаартан көжүп келген чон
умчуп, ажил-амыдыралын
лап, тус черниң чону-биле
тежип, оларны чаа чүүлдерге
едип, кончуг эпиг-демниг,
елдер дег чурттап чорааннар.
үениң улустары амгы үениң
илеринден көңүс өске, аш-
дайынны көрүп чораан
гаш, бөдүүн, биче сеткилдиг,

дээр турган. Ынчангаш авам
суг улуска чүве бээрде, Маруся
көрбөзүнде, чажырып бээр турган.
Дайын деп чүве ол хире коргун-
чуг турган-дыр, аш-түрегел деп
чүвени көргөн кижиниң ол хире
кезеп чораанын бодап кээрге,
кижиниң баары ажып кээр».

Виктория Кууларовнаның
ада-иези алызындан-на ырадыр,
ындын бодаар, дузааргак кижилер
турган. Ажылының аайы-
биле Өвүрже көжер апаргаш,
уруун азыражып, хайгаарал,
орус дылды өөредип каан тетя
Марусязын анаа-ла каавытпаан.
Ону таныжып, тыпчып алган
кижизи-биле Чаа-Хөлгө чурттап
орган бажыңына өглээш, эт-
севин арттырып кааш, көжүп
чорупканнар.

Өвүр школазынга белет-
кел клазын дооскаш, Виктория
Эрзинниң, Чадаананың дугаары

раан, конькиге ойнаарына ынак,
республика чергелиг маргыл-
дааларга киржип, клазының,
школаңың хөй-ниити ажылындан
черле чыда калбас, кандыг-даа
хемчеглерге киржип четтигип чо-
руур болган. Сонуургалы делгем
уруг эжи Клара Айдың-оол-биле
9 класска өөренип тургаш, трак-
тористер курузунга 3 ай иштинде
өөренгеш, доозуп алган. «3-кү
класстың тракторист-машини-
зи» деп шынзылганы холга ал-
гаш, чайгы дыштанылганының
үезинде Чыргакының Улуг-Хо-
вуга, Төжөктөгү МТЗ-50, ДТ-54
деп тракторларга улуг акылары
Сүрүн-оол Куулар, Балдаң-оол
Болуңнаар, Конзаң-оол Монгуш
олар-биле чер чарып, тараа та-
рып, эжи Клара-биле сеяльщик-
теп чорааны чалыы чылдарының
уттундурбас төөгүзү бооп арткан.

Кады өөренип чорааны

ларның тура халыышкынын-
га тураскааткан дээр ышкыш
оон-даа еске байырлалдарның
сценарийлерин бижип, харын-
даа башкарыкчылап эрттирип
чорааннарга дуржулгазы улуг
специалист. Чоргааланып чо-
руурувус, хүндүлүг чаңгыс чер-
чурттуурус, Россияның камгалал
сайыды С.К.Шойгу дугайын-
да медээлерни, экспонаттарны
чыып, Маадырга тураскааткан
музей-өрээл тургузуп каанынга
сеткилинден өөрүп орап.

Виктория Кууларовна — ажы-
төлүнүң үш дугаар салгалын
азырап-карактажып орап аас-
кежиктиг ава, эргим кырган-ава.
Ол өөнүң ээзи Докпак-оол Он-
дарайович Куулар-биле өг-бүлө
тудуп чурттаанындан бээр алдын
кудазын 2014 чылда демдеглеп
эрттиргеннер. Бүгү назынында
күрүне ажилдарына ажилдап
чораан Докпак-оол Ондарай-
ович — кончуг-даа биче сеткилдиг
дарга.

Бир таварылганы сак-
тып арткан мен. Дун оглурус
төрүттүнгенде, херечилелин
дарый кылдыртып апарган бис.
Ол үеде студент турган болгаш,
бадылажып четтикпээн турган
бис. Уругларым ачазы шылгалда-
лар дужаар дээш кээп шыдавайн
барган, кышкы сессия, декабрь
төнчүзү турган. Докпак-оол Он-
дарайович менден кандыг-даа
эзу-барымдаалаар негелделер
кылбайн, доктаал-саавыыр эзу-
зун артынга каггаш, мени кый
деп алгаш, бадылга биживисти
кылып бергеш, столунуң адаан-
дан бир шил шампанскоени
ужулгаш, өг-бүлө тутканывыс-би-
ле меңээ байыр чедирип, алга-
йөрээлин чугаалааш, дашканы
көдүрүп, улуг деткимчени берген
кижи. Таңма туткан даргазырак,
эзу сагыр сыңыг, үнээргедир
ажы-чаң чок дарганың кижизиг
чоруу сагымда арткан. Бо
чүүлдү бижириңге белеткенип,
Кууларларның аалыңа кир-
геш, Докпак-оол Ондарайович
өөнүң иштинин эзулуг идегелдиг
чөлөңгиижи, деткичизи дээрзин
эскерип олурдум. Алдын кудазын
ажыр чурттаан, бот-бодунга ху-
магалыг, чымчак, эвилең-ээлдек,
хүндүлээчел чаңыг чаңгыс чер-
чурттуугларымны кыдыындан
чаптап көрүп артым.

Алызындан сонуургак, бир-ле
чүвени эгелээн чоруур Тиилелге
хүнүнде төрүттүнген Тиилелге-
Виктория Кууларовнаның юби-
лейлиг чылында сагыш-сетки-
ли чалыы хевээр чиик-сергек,
кадыкшылы быжыг чоруурун,
өг-бүлезинге кезээде өөрүшкү,
каткы-хөг үзүлбес болзун деп
йөрээп артым.

Лидия ООРЖАК,
башкы.

Чурукту өг-бүлениң архивин-
ден алган.

В.И.Пюрюнага С.К.Шойгу байыр чедирип, белээн сөңнөп турары.

наар болгаш дылга өөрениичел
чораан.

Дайын соонун аъш-чем че-
дишпес, берге чылдарында Чаа-
Хөлгө келген орус чон аразындан
чурттаар оран-сава чок, түрөп,
аштап-суксап чораан тетя Мару-
сяны бичии Викторияның ада-
иези бажыңына тургузуп алган-
нар. Ол орус херээжен өгнүң ажы-
лын кылчып бээринден аңгыда,
оларның бичии уруун хайгаараар
база хүлээлгелиг турган. Маруся
энезиниң чанынга өскөн болгаш,
Виктория орус дылга чугааланып
үнүп келген. Чашкы чылдарының
дугайында Виктория Кууларовна
мынчаар сактып орап: «Биске
балык-байлаң элбек, хаван-да-
гаалар база тудуп турган бол-
гаш, чуурга, эът-чаг төттүнмес
апаарга, авам-ачам кады-кожа-
лыңа үлөп, улуска бээр дээрге,
тетя Маруся ынатпас, «Нельзя!»

2 школаларына 7 класска чедир
орус класстарга өөренип чо-
раан. Чажындан-на орус дылга
шүлүк чугаалаарына сунду-
луг болганының чылдагааны
ону ук дылга өөредип чораан
кижилерниң салдары улуг бол-
ган. Шүлүктөрүн, шүлүглелдерин
кайгамчык чараш чугаалаар
чораан орус дылының башкызы
Валентина Александровна Ко-
марованы Виктория Кууларовна
чылыы-биле сактып чоруур.
Районнуң партия конференция-
зынга Маяковскийниң партия,
Ленин дугайында шүлүглелдерин
номчуй бээрде, С.К.Тока баштаан
удуртукчу даргалар безин туруп
келгеш, адыш часкап хүлээп ап
турган таварылгалар турганын
улуг назылыг кижилер сактыр.

Алызындан эрес, шоваа,
дөстүнмес чаңыг Виктория
школага шыырак спортчу чо-

25 чаңгысклассчыларындан
бөгүн 3 оол арткан. Чогаалчы
Көжелдей Монгуш Борбак-оол-
ович-биле өөренип чораанынга
чоргаарланып орап. Чаңгыс-
классчыларының аразындан
орус омактыг, арыг тывалаар,
хөй оолдарлыг эжи Чадаанада
ам-даа чурттап чоруур.

Чөөн-Сибирьниң культура
институдунуң библиотекарь-би-
блиограф салбырын дооскаш, Ви-
ктория Кууларовна бүгү билиин,
салым-чаяанын Чөөн-Хемчик
кожууннуң уран чүүлүңге ба-
раалгадып келген.

Виктория Кууларовна Пюрю-
на — Чадаана хоорайда Монгуш
Буян-Бадыргы аттыг музейниң
тургузукчузу, баштайгы дирек-
тору. Даа кожууннуң 230 чыл
байырлалының, Даа кожууннуң
10 нояннарының дүжүлгезинге
саадаарының, алдан-маадыр-

ХАМААТЫ ТУРУШТУҢ ЧОГААЛЧЫЗЫ

«... чогаалчы кижилер төрөөн чонунун эрге-ажыын камгалаар...»

(А.А. Даржай «Чалча-даа, хөдөл-даа эвес...»)

1980 чылдарның эгезинде Россияның улуг шүлүкчүзү А.Блоктуң «Скифтер» деп шүлүүн Тываның шүлүкчүзү А.Даржай очулдурган, ында кирген бодалдарның, идея-эстетиктиг овуру-хевирлер бөлүүнүн утка-хевирин тыва чогаалче кириген. Сагыш-сеткил культуразы – чонун амыдырал-чуртталгазының чугула кези болбайн аан, салым-чолдун шиитпирлиг демиселчи хуннеринде кижилерниң эң-не дээштиг чепсээ, сүлдө-сүзүүнүн илередикчизи, хей-аът кирикчизи чечен чогаал болур.

1981 чылда А. Блоктуң шүлүк чогаалы тыва дылга «Он ийи» («Двенадцать») деп алдарлыг поэмазының ады-биле үнген. Тыва амыдыралдың угаан-сагыш культуразын чаа тыныш-биле тыңгарып келген бо номда шүлүкчүлөр Юрий Кюзегастиң, Олег Сувакптитиң, Монгуш Өлчей-оолдун, Монгуш Кенин-Лопсанның, сураглыг сатирик Василий Монгуштуң база Александр Даржайның очулгалары кирген турган.

Хей очулгаларның аразындан «Скифтер» деп шүлүктүн тыва очулгазынга доктаап көрээлиңер, эргим номчукчу. Бо номдун үнген үезинде А.А. Даржай – Тываның сураглыг шүлүкчүзү, аныяк назындан бышкан назынче кирген, чечен чогаалда бодунуң туржун тыпкан, Россияның Р. Гамзатов, К.Кулиев, Д. Кугультинов дээн ыш-каш алдарлыг шүлүкчүлериниң деткимчезин ап, чогаалдары хөөн кирип, чонда ады алгаан чогаалчы. Орус шүлүкчүнүн дайын-чаага удур сөглээн килеңиг сөзү, совет Россияның делегейде тайбыңчы туружун чарлаан одуруглары тыва дылга мынчаар илереттинген:

Анаа келгер! Дайын-чааның халавындан
Амыр-тайбың кускаавысче кириңер даан!
Эрте дээр – хылыштарны хыннап аалы,
Эштер! Бистер халышкылар апаргай бис.

Сөөлгү катап – миннип көрөм, кырган төрө!
Ажыл, тайбың, акы-дуңма найырынче,
Акы-дуңма чырык-чаагай найырынче
Сөөлгү катап черлик лира кыйгырып тур!

1918 чылдың январьның сөөлгү хонуктарында А.А. Блок бо шүлүктү совет делегацияның Брестке тайбың чугаалажы үрөтүннел чок болганын дыңнааш бижээн, дайын-чааның айылын болдурбас тайбыңчы гимн болур. Улуг орус шүлүкчүнүн бо чогаалын хамааты туруштун, дидим бодалдарның, сеткилдин килеңиг илереткен, лозунг-сөстөр-биле чидигленген ховар чогаалдарга хамаарыштырар. Харын-даа А.С. Пушкинниң, М.Ю. Лермонтовтуң эң-не чидиг хамааты лириказы-биле деңнеп чугаалай бээрлер.

«Россия – Сфинкс» дээн оду-

руглары Азия биле Европаның төөгүлүг оруу ылгалып турза-даа, кезээде тудуш; тывызыксыг, анаа белен билип алыры берге, угу-дөзү бурунгу вектерде төөгү-культураның салгалдары бис деп орус чонун мурнундан сөглээн бодалдары көрүп көрбээн чаартыкчы болгаш дидим деп номчукчулар демдеглээннер.

Тываның шүлүкчүзү бо нарын чогаалды төрөөн дылынче очулдуруп тура, тайбың – чаа-дайын, Азия – Европа, бурунгу вектер – амгы-келир үелер дугайында шүлүктүн идея-эстетиктиг ужурутказын чонунга чедириксээни билдингир. А. Даржайның хамааты туружу бо чогаалдың шилил-гезинден билдинип, чогаалдыкчы өзүлдезинге база улуг салдарлыг болганы чугаажок.

1985 чылдың «Мөңгө чер» деп шүлүк номунда кирген «Ровнога төрүттүнген шүлүктөр» бөлүүнүн кол идеялиг утказы бо очулга-биле үн алчып турар. Украин суур Мирогошаның ады онза: «Амыр-тайбың аалчы бол», «Келир болза, толтуг келзин, / Аалчы болуп, өгже кирзин» деп келгеннерге тайбың чуртталганы магадылап чарлаан-даа ыш-каш. Бөгүн амыр-тайбың чуртталгадан черликсиг дайын-чааның халавы делегейниң ол-бо чурттарында диргелип, кижилерниң бажың-балгадын, амыдыралының бөдүүн кижиктерин чок кылып, түрөгдөлдүг ыы-сылыг чуртталгаже идип турары коргунчуг. Украинаны бодап кээрге-ле, делегейде тайбың чуртталганың хээр, «бустуучалы» тодаргай билдинип кээр.

Адаанывыс шүлүктөр бөлүүнге кирген «Мирогоша» деп аттыг шүлүктүн аян-хөөнү сеткилдин ыры кылдыр дыңналыр. Украин шүлүкчү Микола Пшеничнийга тураскааткан бо шүлүктүн ритми тыва ыры хемчээли 8 слогтуг одуруглардан кыска 4 слогтуг хемчээлче чайгаар шилчип, эң-не чок кижилеринге чугаа болуп, тускай хөөнү тургузар. 4 слогтуг одуругларда адалгалар («Микола!», «Мирогоша!») чанында турганы дег, арнын көржүп хөөрөшкен дег, аяны улам күштелдирип, төңчү кезээнде катаптаашкынның адалгалар ол чок, чылыг хөөнү чогаалдың кол идеялиг пафозу болдурган:

Микола, Коля, Николай!
Сээң чериң – мээң черим,
Сээң чонун – мээң чонум.
Мирогошаң чүрээмге чок.
Мону сөңз сөглөксээн мен,
Микола, Коля, Николай!

Лириктиг маадырның эң-не баштай бо суурну көргөш, чарашынып магадаан сеткилинден чоорту ырак Тывазынга канчаар-даа аажок төрөл, чок болганы – бо бодал «Ровнога төрүттүнген шүлүктөр» кол бодалы, эң-не үнелиг чедишкени болганы чугаажок. «Мирогошаның» одуруг бүрүзү бо бодалды каш янзы илереди турары солун. Тыва улусчу чугааның стили:

Мээң аалым моон ырак –
Бежен хемнер кежилдир,
Алдан арттар ажылдыр...

Шургуп келген дайының:
Селемениң бизи-биле
Чеңниг холун чеңи-биле
Кезе шаапкаш, кезеткен бис.
Тыва чаңчылдарның илерээш-

кини:
Бистер бүгү совет чоннар
Амыр-тайбың аалчыларны
Дөгөрезин

Держе чалап,
Аяк-шайны, хлеб-дусту
Арыг-чаагай сунуп чор бис.

Лириктиг маадыр украин суурну төрөөн чери ыш-каш, «шагда чурттаан суурум дег», чонун шүлүтү «таныыр-дыр мен» деп хүлээп ап турар. Харын-даа:

Сактырымга, кезек када
Саяннарже чоруй баргаш,
Чазын, күзүн сени сактып,
Сарынналып чораан дег мен.

1985 чылда «Ровнога төрүттүнген шүлүктөр» (1985) дээш А.А. Даржайга Украинаның Ровно облазының комсомол шаңналының лауреады атты тывыс-кан. Сес шүлүк чаңгыс идеяга чагыртып, дайынга удур хамааты лириканың дээжилеринге хамааржыр: 1) «Мөңгө оттуң баарыңа», 2) «Мирогоша», 3) «Найыралдың төлдери», 4) «Сандак Тюлюштун чугаазы», 5) «Белая кудумчузу, Сесерлик», 6) «Тиелелгениң бешки чылы», 7) «Мөңгө чоруул», 8) «Часкы Ровно». Ада-чуртун Улуг дайынынга фашист эжелекчилерге удур маадырлыг тулушкан тыва эки турачылар Тываны болгаш ыраккы Украина-ны салым-чолдун чаңгыс оруунга каттыштырган.

Дайын өртү
Талыгыр бол,
Даглар ажып
Ыжы безин маңаа келген.

Дайынның халаптыг уржуктары кижилерге язы-сөөк, ырак-чоок девискээрлер, эрткен болгаш амгы үени ылгавайн дүжөр, төөгүнүн оруктары чаңгыс («Бо-ла бүгү – мээң төөгүм»). Когараан болгаш когараваан тала, тиелекчи маңаа кажан-даа турбас: дайын өртү өөскээн соонда, кижилерниң амыдырал-чуртталгазынга хайлыг багын чедирер деп мерген бодалды шүлүкчү Ровно кыдыраажында шүлүктөрүн уран сөстүн күжү-биле илереткен. Азий диптиң төвүнге дайын чылында төрүттүнген төлдүн болгаш иениң овуру-хевир, тыва чонунң ниитжиткен овуру-хевир (кырган-ачам, угбам, кырган-авам, дайынчы Сат), украин чонунң ниитжиткен овуру-хевир (Микола, Мирогоша, даянгыштыг кырган кадай караан чодуп... чечээн салды, тулган чараш украин кыс), эки турачы Сандак Тюлюштун чугаазы, уургайда дириг хевээр хөмдүрген туттурганнарга кажыдал, Ава-Черниң овуру-хевир, Ровно хоорайда частың уран-чечен овуру-хевир – тыва поэзияга чаартыкчы болган бо уран-эстетиктиг чедиш-киннер А.А. Даржайның чогаалдыкчы сайзыралының бышкан үе-чадазын херечилеп турар деп бодаар бис. Сес шүлүктүн поэктиг системазында чогаалчының кол уран-чечен принциптеринин база хамааты туруштун принциви улам быжыгып келгенин эскерер бис.

Чогаалдың күжү чылдар эртерге-даа суларавас, номчукчуга харын оон-даа дээштиг болур. Бөгүн-даа Тываның угаан-сарылдыг кижилери ырак черде украин чонга дайынның халаптыг согушкунун чүрекке, эът-сөөкке чок хүлээп ап, дайынны соксадыр күш чүү болурул деп дыңнап, башка сайгарып, улуг бодалга алыскаан.

А.А. Даржайның хей-ниитичи туружун илереткен чогаалдары тыва поэзияның шылгараңгай чогаалдарының санынга кирген. 1989 чылда бижиттинген шүлүү – «Бүрөн ховузунда үннер».

Шүлүкчүлерниң чугаалажы чылдар, вектер, девискээрлер үелер өттүр-даа болгулаар.

Тываның чоокку төөгүзүн, тоталитарлыг эрге-чагырга үезинде шаажылаткан кижилерниң салым-хуузу, репрессияның кара чылдарында ырак көрүштүг деп-шилгелиг кижилерни чидирген-дир бис деп шүлүкчү хөйге сөглөп, чажыт төөгүнү амгы салгалдарга чарлап үндүрген. Совет үениң хоруглуг үелери эртип турган, 1980 чылдарның ийги чартында эде тургустунушкунун ажык-чарлыг үези келген. Башка, хөрөккө шыгжап чорааны чоок кижилериниң, ол ыш-каш билдингир күрүнө ажалдакчыларының репрессияга бастырган салым-чолун чонга ажыдар, арыг адын катап эгидер сорулга-биле А.А. Даржай 1987 чылдан бээр күрүнө архивтеринге ажалдап, төөгүнүн бижиттинмээн арыннарын чырыдып эгелээн. Ол чылдарда Күрүнениң айыыл чок чорук комитетинин хоочуну (КАЧК - КГБ) А. Борбак-оолдун «Бүрөн ховузунун сактышкынары» деп ному болгаш өске-даа чүүлдер солуннарга парлаттынып турган. Ынчан бо чүүлдер тыва ниитилелге чидиг чугаа, резонансты болдурган. Репрессия темазы А.Даржайның чогаалдыкчы ажал-чорудулгазынга 1975 чылда «Төрели чок кижилер» деп чечен чугаага ажыттылган.

Бүрөн ховузу – ээлиг коргунчуг черлерниң чурумалы: «Элезинин кудай үндүр / Ээргийштелдир хадый чыдар». Бо кыска уран-чечен чурумалда коргушкун-даа, сагындырыг-даа, кыйгырыг-даа кирген. Ээргийштелген довурак-доозун – аза-бук дугайында бодалдарны оттурар, кудай-дээрни адаан сагындырыг – амы-тын болгаш дээди шииткедиг айткычызы, элезининг бүүрелчиннерни көдүргөн хат – амгы болгаш келир салгалдарга кыйгырыг-кичээндириг.

Бо шүлүктүн кол «маадыры» – үннер. Олар, ужуру-чурум сагып хөөржүттүмүзүн, нүгүлдөткөш боолаттырган, буруузу чок маадырларның үннери бооп ам-даа дыңналбышаан:

Уе-човуур, каргыш, халак
Уокталдыр куттулуп кээр.

Аттырганнар кагжаң сөөгү
Каңгырткайып турары-дыр.

Каш янзы кижилер үнү.

Хоолаан хат, дүвү өттүр
Хомудаан үн чаңгыланар...
Ол үннерден төөгүнүң 1980-90 чылдарда-даа ам-даа «ажыттын-маан, бижиттинмээн арыннарын» номчуур бис:

Адыг-Түлүш Хемчик-оол:
– Актыг черге тыным үзүп,
Адып каапты.

...Оңгар каскаш,
Олче бисти сектер ыш-каш,
Овааландыр хөөп каапты.

Японнарга саттылган деп
Яла меңээ онаадылар.

Мени – Оюн Танчай
дээр ийин...

Кижилерниң салым-чолун, чонун чөптүг амыдыралче чүткүлүн үзе шаап келген чагырып-дужаар күрүн тургузуунун каржызын, чеже-чеже кижилерниң амыдырал-чуртталгазынче шургуп, таптай басып, хөмөлөп келгенин шүлүкчү боолаттырган маадырларның мурнундан мынчаар сөглээн:

Өскүс-чавыс ажы-төлүм
Өршээңер деп дилээн
ийик мен...

Ынчалза-даа шииткел чокаш-ла кижиниң холунун үж биле шиитпирлеп турган үелер маадырларның өлүм чок димин, чайлаш чок турушту шүлүкчү А. Даржай сагыш-сикилге чаңгыланып, таңмалан артып каар кылдыр өткүт, чидириглеринге дамчыткан.

Чидиг бижек бизин чылгаа Шивишкын-даа чорбаан ме Нүгүл болгаш чыдыг хол-т Нүүрүм арыг, актыым ыла

...ишти ирик
Идегеттер чорбаан-даа би

Мээң чыдар чевээм чок ийи
Өлүрүмнү өттүр билгеш.
Өршээл дилеп чалынмаан м

Кылбаан херээн кижилер канч
Кызыл тыны кончуг-даа бо
Кылган мен деп диттигери
Кыдатка-даа, Японга-даа,
Кырым сынар, саттынмаан м

«Бүрөн ховузунда үннер» д шүлүк – политиктиг болууш-нары чырыткан, хамааты тур-тун илереди. Ол ыш-каш не үнелии: кайы-даа үелер чөптүг-шынныг орук-биле база белен эвес, кижилер бүрүзүнүн хуу шиитпири, амыдыралчы байда аңгы-башка – ооң-на ужуң эг-тинмес чидириглер хөмө тавар кээр деп шүлүкчү бо чогаалын бодунун амы-хууда үзөл-бодал илереткен:

Агартыкчы дидим кижилер
Ак-көк Тываа ынчан турбаа
Кижилер бүрү сезик алып,
Кирер-үнер чүгүн хынаар
Бодунуң-на хөлегезинден
Болгап кичээр,

коргар чораа
Шиитпирлиг, дидим үнү-би хөйжө үнген, 1980 чылдарда А. Даржайның Саян «далай» дугайында бөлүк шүлүктери тыва ниитилелге чаа бодалдарны күрүнө чергелиг шиитпирлерни быжып кээринге чедирген. «Далайны көрбээн мен», «Саян хөө бээ», «Чаа-Хөл шынаазының с хөөлбээнче дүжүп кире берге үезинде кырган ирейниң халакта ыглааны» деп чогаалдары чанга дүне чаяттынып, чаңгыс хун чырык көрө бербээн, авторнун хамааты туружу чоорту быжып, сагырап келгенин херечилеп турар. Шүлүк ажык болгаш шынчы сеткилдин «төлү» – ооң херечизи ол

1980 чылдарда Чаа-Хөл шынаазына «Саян далай» «бүдүриниң» мурнунда чер-чуртундан, оран-савазындан хооруну көжөр салым онаашкан чурт такчы чон чоок кижилерини «сөөлгү өртээлин» база шим чедип, көжүрүп эгелээн. Чевээр хөөрнү хөлзедип турган ырма сынчыг хуннерде чонун угаан сагыжына кайы хире кыпсынып өскерлишкенин, сеткил док-луушкуннары турганын бөгүн бистер чүглө даап бодап артып каар бис. Канчаарга-даа, чүглө айтканын күүседип чурттаар, кижилер эвес чоруктуң коргунчуун бодаар-даа, чедир херекке албайн баар харын-даа хөк бодаар сеткилдер билдинер-билдинмес-даа бол турду-даа ыйнаан: кижилерде тоомча чок сеткил база делгеп болурунун айылы турган. Мерген кырганнарның совет тургузугун бо болуушкуннарына хамаарылгасы – шүлүкчүнүн хей-ниитиге сөглээн өткүт үннү одуруглары – чөптүг-шынны бодал, бо коргунчуг болуушкун

ында барып кандыг чидирг-
терге чедирип болурунун айы-
ы чонга чарлаан.

Хамык чон база элдеп –
Хамаан бе дээр апарган,
Довук ышкаш хензиг куштан
Дора чыгыгы болган-дыр бис...

Халак, халак!
Кым ындыг чүве көргөн боор,
Кым ындыг чүве дыңнаан боор.
Өлгөн кижини дагын катап
Өске черге хөөржүткенин
Сүүрген ыдыктыг даам –
Сүме-Бели, көргөн сен бе?

Хайыралыг кадайым

Кавайыңны сирлеңедир
Кара черден ушта казып,
Хайлыг бачыт үүлгеттим.
Халак-халак, халагым-ой!

Сени катап орнукшудуп,
Сеткилге аар кемни кылдым.
Чуртта болган өскерлишкын-
рге хөй-ниитиге илереткен
ык-чарлыг сөс, хамааты ту-
штуң илереди чокка – чоннун
гыш-сеткил культуразын хүн
рүнүн негелделеринин хир-
мынга дээспейн, арыг кадага-
п, аныяк-өскенге кижизидикчи
дарны канчап чедирер боор.
А. Даржайның амгы үениң
ула болушкуннарынга, эки-ба-
«чаарттылгаларга» үнелели,
аарылгазы амы-хуунун көрү-
ден хөй-ниитинин өткүт үнү-
түп, хөй-хөй кижилерни бодан-
ган.

Тывага 2000 чылдарда тараан
ыдырал шөлдеринин дуга-
да чогаалчы А.А. Даржайның
гыс чер-чурттуу **Дегут Дем-
тин** бижээни **«Чашпан
бүп бойлаар бис бе?»** деп
түү – хөй-ниитини кичээнди-
төөгүдө туруп көрбээн бужар
ени эдилеп чурттаар оруктан
аар, «хаптап-кумнап» алган
актарны, чүректерни ажа-
тар бедик идея ужур-уткалыг
үк болган:

ашпан дүрбүп бойлаар бис бе?

Тений бээри – чартык базым,
Деткерлири – сая базым...
Арбай-тараа чалгып чыдар
Аймаарлыгыда чашпан үнген,
Ады безин солуттунган –
Амыдырал шөлү» болган.

Терезинде, Казанакта
Дээрэдээр чүве чок ийин.
Дүне-хүндүс хендир-чашпан
Дүрбүп-суйбап күдүжөнээр.
Хаа-Хөлдө чаңгыс ажил –
Чашпан «оъттаар»
болган-дыр ийин.

Терезини долдурупкаш,
Сергек-омак апаргылаар –
Озан четсе, шуут тулган,
Тойотаны» хөлгеленир.
Чаагай дүжүт» ажаан аарга,
Чагдаа-медээ караа чидиг.

Ышпак кара чашпан үзү –
Ынап кээрге, чыргал эвес.
Арыг-аржык, оо-хоран,
Ажыг дустуг карак чажы.
Албак шөлде хендир ужу
Ааян ажыр шөйлү берген.

Боттуң хырны тодуг болза,
Боттуң экти бүдүн болза,
Өске улус чашпан тыртып,
Өлүрү мээ хамаанчок!» дээр,
Аржы бодал бажывысты
Айы шагдан иштей берген.

ашпан дүрбүүр бужар ажил
алгал дамчыыр үүле эвес.
алды чүзүн малды малдап,
мыдырап келдивис чоп!
аймырлыгыга, Терезинге

Арбай тарып турдувус чоп.

Чаа-Хөлдү көрүп ора,
Сандарарып алыр бис бе?!
Ада-өгбе чаагай адын
Алдаржыдып шыдавастан,
Чашпандан-на халбактанып
Салгалывыс будаар бис бе?!
Бо авторнун база бир шүлүү –
«Ыттың ээзин ээргени».

«Ыт-ла мээң ишпес суумну
Ылчырадыр ижип алган,
Сының безин дүрзүнчүн көр!
Чыдың безин кускунчуун!» –
деп,

Элбээрди улай пактаан
Эзирик эр үңгеп чорда,
Сүлдө-ле бо, калдар ыды
Суруп, ээрип, кончуп турда,
Ийи кулаам ылап дыңнаан,
Ийи караам шынап көрдү...
(Д. Демчик «Частың чылыгы»
деп номчугаштан, Кызыл, 2006.
– 32 а.)

Карак чалданыр мындыг
чаржынчыг багывыстың дуга-
йында хөй-хөй авторлар бижип
диттикпес. Чаа-Хөлдүн сура-
лыг хоочун ажылдакчызы – бо
ийи шүлүүнге уран-чечен бол-
гаш амыдыралчы чогаалдарны
бижээн-дир деп үнелээри чугула.
Тываның Улустун чогаалчызы
А.А. Даржайның улустун мер-
ген сөзүнге даянып, Поэзияның
«чүректерни оттурар» күжүнүн
дугайында сөглээни дег: «Дириг
чораан назынында диңмит чокка
канчап чурттаар», амыдыралдың
ак-каразын кайызын-даа чонга
чарлаары дээр-ле уран-чечен
сөстүн эргежок чугула хүлээлгези
болур. Ооң дугайында А.А. Дар-
жай «Назын күзү» (2006) деп
номунда мынчаар бижип турар:
Чүдеренчиг бакты чооктан
Чүден хөлчөк тода көрүп,
дыңнаа-даа,
Караа-кулаа кадык-даа бол,
Хаптап-кумнап алган чоруур
улус көвей.

Оларның ол хайы-биле
Оорлар-даа, дерзилер-даа
көвүдеди.

(«Хугбай бужар карганыгны»
деп шүлүктен).

Амыдыралдың караңгы та-
лаларын эскерип, ажык чугаа-
ны чорудар, хөйүнүн чүрээнге
орукту тывар, «караан ажыдар»
оодурулгарга доктаптаалыңар.
Чаа-Хөлдүн тараалаң шөлдери
деп уран-чечен овор-хевир те-
рзэн черинин символу бооп, бо
ийи авторну каттыштырып ту-
рар. **«Карак четпес, тараалаң
бай ховуларның... бүзүрелдиг
ээзи боор дээш»** төрүттүнген
А.Даржайның лириктиг маады-
ры **«Ынакшылды, ажил-ишти
сүзүк кылган»** («Өгө йөрээл»).
Ынчалза-даа чанында эскер-
гени: **«Хамык чон база элдеп
– Хамаан бе дээр апарган».**
Д.Демчик чогаалчы-биле үн ал-
чып: **«Боттуң хырны тодуг
болза, Боттуң экти бүдүн болза,
Өске улус ... өлүрү мээ ха-
маанчок!»** – деп бижип турар.

Д.Демчиктин үстүндө айытканы-
выс ийи шүлүүнүн А. Даржайның
чогаадыкчы аямындан ылгалы:
бодалдар, чурумалдар дорт бол-
гаш тодаргай илереттинген, овор-
хевирлерниң поэктиг болгаш
философчу делгемин үзе шаап-
кан ышкаш апар. Чижээ,
Чаа-Хөлдү көрүп ора,
Сандарарып алыр бис бе?

– дээн оодурулгар чоннун,
салгалдарның, хөй-хөй кижилер-
ниң салым-чолунга, амы-тынын-
га айыыл диргелип келгенин
сөглээрде, арай тодаргай эвес
болган: «Сандаргай, «санда-
рарып алыр бис бе?» – келир
үеже, амгы үеде шиитпирлиг

хөделишкыннерже угланган
турда – авторнун көдүргени бо-
далдары четче илереттинген
ирги бе? «Чашпан дүрбүп бой-
лаар бис бе?» деп шүлүкте
хамааты туруштуң илерээшкени
авторнун аарышкызы, килең сөзү,
кыйгыры болур. Удурланышкак
овур-хевирлерниң дизии номчук-
чуну салбайн, көдүрген айтырын
чидиглендирип эккелген. **Тений
бээри – деткерлири, чартык
базым – сая базым; тараа
чалгып чыдар – чашпан үнген,
күдүжөнээр – сергек-омак
апаргылаар; чыргал – чыргал
эвес, карак чажы; боттуң – өске
улус; чашпан дүрбүүр ажил –
алды чүзүн малды малдаар, ар-
бай тарыыр; салгал дамчыыр
– салгал будаар.** Ынчалза-даа
маңаа чогаалдың ниити килеңниг
пафозу – сеткил-хөөнү дыңналыр
ужурлуг турган.

«Ыттың ээзин ээргени» деп
шүлүкте сатира, гипербола, ул-
гаттырып хөөрөткен арга, дириг-
жидилге кончуг чечен ажыглат-
тылган. Араганың хайлыг багын
көдүрген бодал ам-даа ханылап
сайзыраар тургаш, үстүп калган
деп эскердивис.

А. Даржайның төрзэн черинин
овур-хевиринде чүгле магадаан-
алгаан сеткилдерни илереткен
эвес, «Саян хөөлбээнде», «кыр-
ган тараажының», шуваганчының
килеңинде көстүп келген чер-
чуртунун уран-чечен овор-хевир
өске авторларга салдарлыг болга-
нын эскерип көрээлиңер.

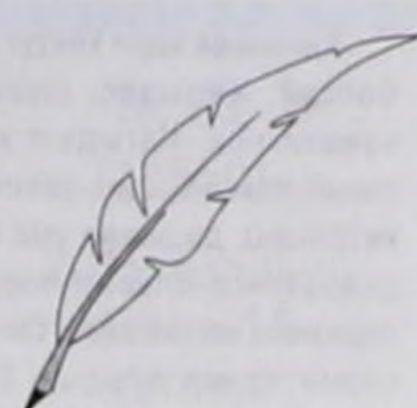
Чогаалчының улуг чурту Рос-
сияның эде тургустунушкун чыл-
дарында, «чаа чүүлче чүткүлүс
чалбырааштай хөрлээлген»
турда, амыдырал байдалы бак-
сыраанын, ылаңгыя сагыш-сет-
килдерге хир-чамны чуунду дег
төп кээр айыылдың диргелип
келгенин 1994 чылдың шүлүүнде
реминисценция (чечен чогаалда
бир овор-хевирге даянып, чаа
уран-чечен овор-хевирни тургу-
зары) аргазын ажыглап, Россия
– төрзэн чуртум, калбак чоннун
чамдык байдалдарда чөпшүл
болгаш бодал чокка ниити «чаа»
агымнарга алзыптарын бижээн.
М.Ю. Лермонтовтун «Прощай, не-
мытая Россия» деп шүлүүнде ыш-
каш, төрзэн чурттуң амыдырал
байдалының эскерилгенин хүлээп
албайн, даштыкы материалдыг
байдалдан иштики сеткил бай-
лаан, сеткил арын чидиреринин
айыылын чүректин саргып аараан
балыын ажыда соп турары-биле
чоок.

Амыдырал дүүнүзүндөн
Арын-шырайы эскерилген –
Дүндерилдир тырттыныпкан
Дүннүн кара
дүмбейи-ле...

Чүге-ле ийик, Россия
Чүгээртээрден,
улам хилзэн,
Чүгдунмастан, хирлиг хевээр
Чуунду төгөр онгар болду...

(«Чаа амыдырал»).

1980-90 чылдарда тыва ни-
тителдин четпестерин А.А. Дар-
жай кымны мурнай сойгалап,
коңгалап эгелзэн. Бюрократчы
системаның кижилерге хөй-хөй
шаптараазыннарны тургузуп ту-
рарын **«Ийи дакпыр эжик»** деп
шүлүктен номчуур бис. База-ла
ол-ла үелерде тоталитарлыг
күрүнениң байдалына тывыл-
гаш, тыва черге дазыл тыртып,
быжыгланы берген «ажырбас»
деп тоомча чок чоруктун филосо-
фиязын А. Даржай **«Ажырбас!»**
деп шүлүүнге дорт шүгүмчүлөгө
кирип: «Эскерип көрүңер!
Ажырбастың хөөнү чонуувушту

чүге чедирип болурул?!» – деп
кыйгырыга сойгалап үндүргөн.

Ниитилелдин эң-не чидиг
айтыры арагалаашкынның ур-
жуун А. Даржай «Сербээ эзирик
сааттыг кыс...» деп шүлүкке
бижээнин, чоннун келир үези
кандыг бооруп деп бодалга уран-
чечен овор-хевирниң чидиглен-
ген хевиринге боттандырган.
Нацияның даартагы хүнү, келир
салгалдар, өгбелерден ужуктал-
ган салгалдарның төңчү чок дизии
бөгүн бистиң дорт киржилгевис-
биле үстүр бе – дээн айыыл-
халапты шүлүкчү хөй-ниитинин
мурнунга ажыда соп, аарышкы,
дүвүрээзин, килең дыңналган
оодурулгарыга илереткен. Уран-
чечен арга – оксюморон – ийи
удурланышкак, канчаарга-даа
кады турбас шынарларның кат-
тышканындан, амылыг бойдуштуң
байдалына шуут удур байдалдың
– арагалаашкынның кижизидикчи
амы-таңа өлүмүнүг хоралыын мындыг
уран-чечен овор-хевирге иле-
реткен: сербээ эзирик – сааттыг
кыс. Иезинин иштинде төлгө: «О,
салымының коргунчуун аар!»
– деп шүлүкчүнүн сестери бүгү
чоннун салым-чолунга база ха-
маарышкан.

Чогаалчының дидим сөзү –
күрүнө чергелиг шиитпирлерниң
тыптып келгенине база дээштиг
болганын демдеглээр апар.
Эң-не көскү чижек – «Чалча-даа,
хөдел-даа эвес...» деп ному.
Тываның Улустун чогаалчызы
С.Б. Пюрбюнүн чогаадыкчы
салым-чолунун дугайында ном
хөй-ниитинин хамааты туружун
өскертип, ажыттырмаан арыннар-
ны хөйге ажыдып, чөптүг шиит-
пирни күрүнө органнарындан
негел келген. Тывага сталинчи
репрессиялар үезинде хоругда-
дып шииттирген Тываның Улустун
чогаалчызы С.Б. Пюрбюнүн долу
агартышкынының доктаалы
1994 чылдың декабрьда үнген,
А.А. Даржайның чогаалы масса-
лыг номчукчуга үнелеп четпес ки-
чээндириг. Тыва культураның со-
вет тоталитарлыг күрүнөге байда-
лын, кижиге чүдүүр чоруктун хай-
халавын бижээн А.А. Даржайның
бо ному төөгүнүн бир шынчы
болгаш бүзүрелдиг херечизи, до-
кументизи болур.

Ооң дугайында чогаал шин-
чилекчизи В.С. Салчак: «Шыл-
гараңгай тыва шүлүкчү С.Б.
Пюрбюнү 35 харлыында, чогаа-
дыкчы ажыл-чорудулгазының
чечектелишкынниң үезинде,
буржуаз-националистичи үзел-
бодалдыг деп нүгүлдээш, 1948
чылдың апрель 16-да кара-
бажыңнаан. 1954 чылдың ок-
тябрь 11-де хоругдал черинден
хосталып келзе-даа, чүгле 1994
чылда, мөчээни соонда, долузу-
биле агарткан. Сергей Пюрбюнүн
дугайында бо факт-барымдаалар
совет үеде төөгү болгаш тыва
чогаал шинчилекчилеринин
шинчилеп ажалдарына чырыт-
тымнай турган. Ол факт-барым-
дааларның дугайында бир-ле ду-
гаарында сурагылы тыва чогаалчы
Александр Даржай 1991 чылдың
октябрь 1, 12, 22, 29-та «Тываның
аныяктары» солунга «Чалча-даа,
хөдел-даа эвес мен...» деп лите-
ратура-сайгарылгалыг чүүлүнге
делгеренгейи-биле бижип, тыва

чонунга таныштырган» – деп
бижээн.

А.А. Даржай С.Б. Пюрбюнүн
амыдыралчы болгаш хамаа-
ты туружундан, номда кир-
ген персонажтарның үлегер-
чижээнден ол үениң кижилеринге
база каш-каш салгалдарга «ха-
мааты болгаш шүлүкчү арын-
нүүрнүн арыг туружун», дидим
туруштуң үлегерин (Н.А. Сер-
добов, М.Б. Кенин-Лопсан, Д.Х.
Кюнзегеш) номунда көргүскен.
Ук ном төөгүнүн чаа фактыла-
рын (Сталинниң чонга чедирген
хай-халавының дугайында С.
Пюрбюнүн шүлүү, ооң репрессия
чылдарының дугайында тоожу
бижири сагыштыг турганы, орус
дылга чогаал бижип эгелзэн бай-
далы болгаш оон-даа өске), тыва
чогаалдың сайзыралына хамаа-
рышкан бодунун бодалдарын
база кижилерниң салым-чолунга
хамаарыштыр хөмө таварып
сойгалап кээр эвес, а хумагалыг
база «өршээл деп сеткишкынни
чугулап көргениниң» үлегерин
көргүскен.

С.Б. Пюрбюнүн ол чылдарда
«тыва дыл күрүнө дылы болур
ужурлуг» дээн үзел-бодалы Тыва
Республикага боттанып келзе-
даа, айтырыгын ам-даа долу-
зу-биле шиитпирлеттинери элек
деп бодалдан Тываның Улустун
чогаалчызы А.А. Даржайның
2013 чылда үнген «Чалча-даа,
хөдел-даа эвес мен» деп номун
тыва ниитилелге, чоннун са-
гыш-сеткил культуразына, амгы
болгаш келир үениң чаа салгал-
дарына салдарын демдеглеп,
Тыва Республиканың Күрүнө
шаңналына төлөптүг чогаал,
тыва нацияның эрткен оруун
чөптүг үнелеп, амгы болгаш келир
үелерде хөгжүлдээинге ужур-
дузазы канчаар-даа аажок бедик
деп үнелээр-дир бис.

Бодал чечен чогаалга бот-
танып, хөйүнүн сагыш-бода-
лынга каттыжып, амы-хуунун
үнелээшкени-биле амыдыралды
өскертиптер улуг салдарлыг.
Шүлүкчүнүн хамааты туружунун
чайгылыш чок дидими, ырак
көрүжү, кедилиг сөзү ылап-ла ооң
чогаалдарындан номчукчуларның
болгаш оон-даа делгем: хөй-
ниитинин өңчүзү апарып, ынчаар-
ла чуртталганың шириин шөлүн
болбаазырадып, чемишчидип
чоруур.

Өртемчейиниң
шапкыланган
судал-согуун
Өткүт,
тода,
сагыш аарып
дыңнап ор мен.
Ооң бүгү,
дүвүрели,
човаг-хилзэ
Оглу менче,
ток ышкаш,
дамчып туру...
(«Мөңгө чоруул», 1985,
Ровно кыдыраажындан).

Уран ДОНГАК,
литературлуг критик, Ты-
ваның гуманитарлыг болгаш
социал-экономика тускай
шинчилелдер институтунун
чечен чогаал секторунун
эргелекчизи, филология
эртемнеринин кандидад

Халымак кара хөктүг кижиле болгай. Халымас, шуравас-ла чүвези чок. Кагыдып кээр халыын изигде идик-хевин уштул октапкаш, дашкаар үне халааш, девээзинге олурар чоон-чодур терээниң хөлегезинге бичии када серииттенип алырын бодааш, ыңай-бээр көргүлзэн, терээниң куу дазылдарының ора-сомазы бар болган.

Энир сербээ эзирик Халымак «Бок-күзүрүм чыыр, чылдың-на моон бүрүлерин ширбири,

ХАЛЫМАК

түвектиг-дир. Бо терек, шынап-ла, кудумчу хулиганы-дыр. Кым-га, чүге ажыктыг терегил бо?» — дээш, хайыраан-на чодур терзэн кам-хайыра чокка көк бүрүзү саглаңайнып, «ыглап-ыстап, човууртап» турда-ла, кээргел чокка моторлуг хирээ-биле одура кезип октапканынга ам кээп хомудап, хаваан часкаан.

Ооң кадында Халымактың кырган-авазы хеп-хенертен чок

апарган. Дириг бойдушту кээргел чок аажылаарга, хилинчек-човулаңы Халымакка дүшкени билдингир ышкажыл. И-ии, дайым. Кара дашка харыылыг дээрзин хаайларывыска керттип алганывыс-ла дээрэ боор.

Дириг бойдус база кижиле ышкаш, амы-тынныг-ла болгай. Кээргээчел сеткилдиг чоруулунар.

Бораш ОНДАР.

Сүт-Хөл кожуун.

Суг-Аксы суур.

БАЙЫРЛЫГ, «ҮЖҮГЛЕЛ»

Тываның найысылалы Кызылда бир улуг школаларның бирээзи Түлүш Кечил-оол аттыг №3 ортумак школага биргиклассчыларның «Үжүглел» байырлалы болуп эрткен.

2014-2015 өөредилге чылында 9 бир классты 300 ажыг чаштар доозуп турар. Биргиклассчыларның хөйүндөн байырлалды ийи ээлчегде эртирген. Школаның хуралдаар залына биргиклассчылар ада-иелеринге, кырган-аваларына, башкыларына белеткеп алган концертин бараалгаткан. Национал театрың аныяк артистери яңы-бүрү оюннарны уругларга болгаш ада-иелерге ойнадырга, каткы-хөг чир-шоң зал долдур дыңналып турду. Чамдык ада-иени сценаже үндүргеш, «Ал-фавитте каш үжүк барыл?», «Урууңарның понедельникте кичээлдерин билир силер бе?» деп айтырылгарга харылаткан, Агния Бартоңун «Наша Таня» деп шүлүүн шээжи-биле ном-

чуур мөөрей эрттирерге, уруу дыка-ла амырап сонугураан ылаңгыя Боня клоуннуң сак көвүү-биле уругларны ойнаны чаштарны дыка-ла хөглет Биргиклассчыларның башкырына тураскаадып, «Башкырым — авыралым» деп ыр күүсеткени чаптанчыг болган. Дээди категорияның Бонны Зульдана Диин-оолс Чигжитиң 1 «е» класын 34 дооскан. Олар шупту үжүк жикти эки шингээди ал ийиги классче шилчээ. Зул на Диин-ооловна ада-иел чайгы үеде ажы-төлүн эки гаарап, анаа-ла кудумчуга чып турбазы-биле библиотлар чедирип, номнардан нодуп, дыштанылга лагерьлери чорудуп, спортчу хемчеглери кириштирип, бир-ле ажы чүүлге сонугадырын чага чаган. Чайның үш айының дургу да уругларга болгаш ада-иелге ажыктыг, хөглүг болгаш кыдыштанырын күзеп каалы.

Алдынай СС

«ПУТЬ К СЕБЕ» эмнелге-диагностика кабинеди Тыва Республиканың хөй санныг чурттакчыларының дилээ-биле эмчи

КАРА-ТОННУГ АННА ОМНЕЕВНА улусту хүлээп алырын катап эгелзэн

адреси: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың 137

(мурнунда «Оптика» садыы турган чер, Орус культура төвүнүн артында)

ХҮННҮҮ-НЕ 09.00 шактан 18.00 шакка

чедир хүлээп алыр.

Дыштаныр хүн — улуг-хүн.

8-923-550-7072, 8-923-543-2001 телефоннар дамчыштыр баш удур бижидип алыр.

СООБЩЕНИЕ О РЕЗУЛЬТАТАХ ПРОВЕДЕНИЯ ПУБЛИЧНЫХ СЛУШАНИЙ, ПО ВОПРОСУ ИЗМЕНЕНИЯ ВИДА РАЗРЕШЕННОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЗЕМЕЛЬНОГО УЧАСТКА с кадастровым номером 17:09:0101009:119

На основании постановления Главы кожууна - председателя Хурала представителей Сут-Хольского кожууна Республики Тыва №40 от 27.04.2015г. «О проведении публичных слушаний по вопросу изменения вида разрешенного использования (назначения) земельного участка с кадастровым номером 17:09:0101009:119 с местоположением в Республика Тыва, Сут-Хольский район, с. Ишкин, ул. Лопсан Дондуп, д.8» 22 мая 2015г. в 17 ч. 00 м. в помещении СДК с. Ишкин, расположенном по адресу: 668159, Республика Тыва, Сут-Хольский район, с. Ишкин, ул. Мурзууна, д. 33 проведены публичные слушания по вопросу изменения вида разрешенного использования (назначения) земельного участка с кадастровым номером 17:09:0101009:119 с разрешенным использованием (назначением) - «для ведения личного подсобного хозяйства» на разрешенное использование (назначение) - земельные участки для размещения объектов торговли.

Постановлением Главы кожууна - председателя Хурала представителей муниципального района «Сут-Хольский кожуун Республики Тыва» № 49

от 27.05.2015г. «Об изменении вида разрешенного использования (назначения) земельного участка с кадастровым номером 17:09:0101009:119 с местоположением в Республика Тыва, Сут-Хольский район, с. Ишкин, ул. Лопсан Дондуп, д.8 по результатам публичных слушаний» публичные слушания признаны состоявшимися и проведенными в соответствии со сроками и порядком их проведения, и вид разрешенного использования (назначения) земельного участка из категории земель населенных пунктов общей площадью 1384 м² находящегося по адресу: 668159, Республика Тыва, Сут-Хольский район, с.Ишкин, ул. Лопсан Дондуп, д.8 с кадастровым номером 17:09:0101009:119 с разрешенным использованием (назначением) - «для ведения личного подсобного хозяйства» изменен на разрешенное использование (назначение) - земельные участки для размещения объектов торговли.

Главный специалист по земельным и имущественным отношениям администрации муниципального района «Сут-Хольский кожуун Республики Тыва» Ч.Монгуш.

ИЗВЕЩЕНИЯ

В администрацию Тоджинского района поступило заявление от гражданки Российской Федерации Кол Айгуля Вячеславовна о предоставлении земельного участка из земель населенных пунктов на праве аренды сроком на три года, для индивидуального жилищного строительства, общей площадью 1498,0 кв.м., с кадастровым номером 17:11:0401014:229, расположенного по адресу (имеющиеся ориентиры): Республики Тыва, Тоджинский район с.Ий, ул.Советская дом 2. В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация Тоджинского района принимает письменные возражения по данному заявлению.

Ведущий специалист по 30 архитектуре Ондар Ш.Б.

В администрацию муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» поступило заявление от гражданина РФ Салчак

Март-оол Ким-ооловичу о предоставлении в аренду земельного участка из земель населенных пунктов с кадастровым номером 17:01:0301011 расположенного по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с.Хемчик, ул.Советская, д.9 «а», разрешенный вид использования: для ведения личного подсобного хозяйства, с общей площадью 1200 кв. м.

В рамках действующего законодательства администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва», в течение 30 дней со дня опубликования данной информации принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: Республики Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Тээли, ул. Комсомольская, д. 19, каб. № 222.

Вр.ио. главного специалиста отдела экономического развития и по земельно-имущественных отношений администрации Сундуй А.А.

Чарлал

Кызыл хоорайдан ырак эвесте, Ээрбек суурда, ыяш-биле туттунган чаа бажың садып тур бис. Бажың чылыг, чырык, пластик соңгаларлыг, крышазын ондулин-биле шып каан. От салыр база чунар өрзэлдери аңгы, ийиги каадын чайгы үеде чурттаарына таарымчалыг кылдыр кылган.

Бажыңның хемчээли 9х9, чери 8 соток. Турар чери суур кыдында кудумчуда, мал тударына таарымчалыг.

Кезектеп санажыр болза, өрттээ 1100 000 рубль (эвээш кезе ыяш материалы-биле санажып болур).

Туда акша-биле санажырга өрттээ 950 муң рубль.

Тел.: 8-923-558-09-49.

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Бай-Тайга кожуунун Тээли ортумак школаны 2011 чылда докан Лама Чаяна Сарыг-ооловнаның аттестады 17 АБ 00075 читкени-биле ону куш чок деп санаар.

1975-1980 чылдарда ККПИ-ниң филология факультетиниң 1-5 курсунун 1-бөлүүнүн солуттунмас даргазы, «Филолог (студент) тудуг отрядының командир чораан эживис, институт соонда Би-Хе кожуунун Аржаан школазынга директорлап, сөөлгү чылдарда Мөңгүн-Тайг кожуун чагыргазының өөредилге эргеле линге инспекторлап, килдис эргелекчиле ажилдап чораан Тыва Республиканы өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы РФ-тиң ниити өөредилгезиниң хүндүл ажилдакчызы, РФ-тиң өөредилге яамызының Хүндүл бижиниң эдилекчизи, талантылыг организатор, кайгамчы идепкейжи, биче сеткилдиг, дузааргак, буянныг эживис, дөр ажы-төлүнүн эргим авазы, уйнуктарының идегелдиг кырган-авазы, кады төрзөннериниң, дөргүл-төрелдериниң чөлөнгийж чоргааралы чораан

Светлана Кунгаевна САЛЧАКТЫҢ

хан базышкынындан хенертен мөчээни-биле холбашты эживистиң оолдарына, уруунга, кады төрзөннеринге, чоок килдеринге, коллегаларына ханы кажыдалывысты илергейлет хайыраан эживисти деп муңгаралга алзып, ооң чырык адынын мөгөйип тур бис.

Чаңгыскурсчу эш-өөрүндөн

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнун хүлээлгезин күүседип турар А.М. МОНГУШ.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдис—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама, чарлал килдизи — 2-03-90, Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 3 парлаар ама.

Тираж 5789. Номерни парлапгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырына хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республик талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүктээ. Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаптыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.